

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

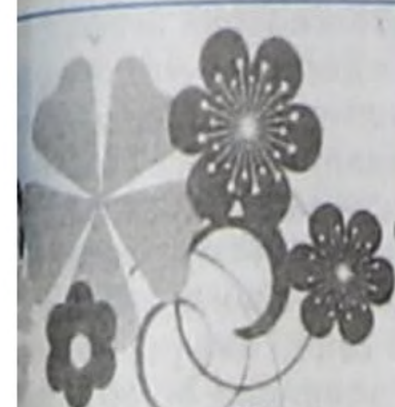
№47-48
(18932-33)

2017 чылдың
апрель 27
четверг

Хүннүн үнери — 04:56
Ажары — 20:00
Хүн дурту — 15:04

Садар өртээ хостуг 12+

гүнгү
дүрүлгөдө:

стың болгаш
ажылдың
рлалынга
скааткан
еглерниң планы

2

аяктар
гейи

6-7

гүнүн
нары
пин болгаш
ы үе

10

орт
егей
гелиг
гылдаа

11

УС-ШЕВЕР ЭМЧИ

Аргыттынар, даараныр,
ус-шевер херээженнерни
улус «Удазынга ораашпас»
дигир. Мен база силерге
чогаадыкчы салым-чаян-
ныг, «удазынга ораашпас»
уран кыс Шончалай Херте-
ти таныштырайн.

Мээң магадап ханмаан маа-
дырым чүгле аргыттынар, даара-
ныр эвес, ол чараш даштардан,
чинчилерден, янзы-бүрү өңүг
тускай удазыннардан билзектер,
сыргалар, билектээштер дээш
оон-даа өске каастанып-шимет-
тинер эдилелдерни кылгаш, эш-
өөрүнгө, дөргүл-төрелдеринге
белек-селек кылдыр сөңнөп чо-
руур буянныг сеткилдиг уруг. Ол
бодунуң ажылдарын делгелге-
лерге, ында-хаа ярмакарларга
кириштирип турар. Амгы үеде
өске улустуң чагыгларын езугаар
каас-чараш эдилелдерни кы-
лып, хүнден хүнге көвүдөп ора-
ажылдарын чурукка тырттыр-
гаш, интернетте «Инстаграм»,
«Вконтакте» четкилерде чарла-
дып, колдуунда-ла хөй санныг
садып алыкчылары-биле ында
харылзаа тудуп турар.

Шончалай Тимуровна Кы-
зыл хоорайга ада-иезиниң үш
кызының ортуну бооп төрүт-
түнгөн. Ооң чашкы үези өске-
лерден улуг-ла ылгалбас, чараш
даштар чыып алгаш, сайзана-
тап, өөрү кыстар-биле өөрүп-
хөглөп өзүп келген. Элээди
үезинде уран чүүлге хандык-
шылдыг, танцы-сам, ыры-шоор
мөөрейлеринден черле чыда
калбас, байырлыг хемчеглерге,
концерттерге бо-ла киржир тур-
ган. Авазы биле ачазы уруглары
чаш турда-ла аңгы чурттап бер-
геннер. Удатпаанда ачазы «бур-
ганнай» берген. Авазы Кара-Кыс
Болатовна кара чааскаан үш
кызын бут кырынга тургузуп,
мөзү-бүдүштүг, төлөптүг кижилер
кылдыр өстүрүп алган.

Шолачы чылдарында
Шончалай авазының, кырган-
авазының алдын, мөңгүн сыр-
галарын, билектээштерин көргөш,
аажок чарашсынып, «Кандыг
салым-чаянныг улус мындыг
чараш чүүлдерни кылып турар
ирги» деп магадап бодаар
турган. Ооң соонда ол бодунга
хөмдөн, пөстен билектээштер
даарап алгаш, чинчилер-биле
опарны шимеп-каастап, бир-ле
онзагай чүүл кылырын оралда-
жып эгелзэн.

Шончалай — Сүбедей биле
Түметей деп ийи чаптанчыг оол-

дарның ынак авазы, кады
чурттаан эжиниң ынаныш-
тыг даянгыжы. Аныяк
ада-ие кара чажындан-на
кады ойнап өскөн бол-
гаш, бот-боттарынга аажок
ынак, ханы билчилер.

Шончалайның алыс
мергежили эмчи кижиге.
Ол Санкт-Петербургтуң
эмчи академиязының доо-
зукчузу. Мергежилиниң
аайы-биле ийи ай ажыл-
дааш, бичии огул Түме-
тейни божаан соонда, ийи
оглун ажаап-карактап ора,
хостуг үезин хилис эрт-
тирбейн, янзы-бүрү чин-
чилер, өңгүр чараш даш-
тар чагыдып алгаш, кыс
кижиниң шиметтинер эди-
лелдерин кылып эгелзэн.
Эгезинде ол узанырының
аргаларын солун-сет-
күүлдерден, номнардан
көрүп шигээдип ап, ус-
шеверлерниң ажылдарын
өттүндүр кылып турган.
Элзэн үе эрткенде шору
мергежий берип, аргалыг-
ла болза өскелерниң
ажылынга дөмейлешпес
чүүлдер кылырын кызыдар
болу берген.

Чүү-даа чүвени эгелеп
алыры амыр эвес болгай.
Эге дээрзезинде херег-
леттинер эт-херекселдер:
пес-таавы, ине-чүскүк,
хендирлер, чинчилер бол-
гаш үнелиг даштар дээш
өске-даа чүүл чагыдарда,
акша-көпөөк херек.

«Кымнар силерниң эге-
лээшкиниңерни деткип,
ажыл-ижиңерге дузала-
жып турганыл?» — деп Шонча-
лайдан айтырарымга, «Мээң эң
кол дузалакчымы — өөм ээзи. Ол
меңээ деткимче кадып, чогуур-
ла шаанче дузалаваан болза,
мен чааскаан чүнү шыдаар ийик
мен... Эгезинде акша-көпөөк-
биле-даа оолдарым ачазы дуза-
лаан. Амга чедир ол мени деткип,
арга-сүмезин-даа кадып чоруур.
Авам база мени аажок деткир
кижи. Сырга азы бир өске чүүл
кылып олурумда, чанымга кээп
дузалажы-даа бээр. Мээң кылган
ажылдарымны дыка чарашсы-
нар, харын мактаар-даа.

Бодум база бо кылып турар

ажылымга хөлчок ынак мен.
Хүнде ийи-үш сырғаны азы би-
лектээштерни кылып алырымга,
сагыжым безин аяп, сеткил-
хөңнүм чайгаар-ла өөрүй бээр.
Дооскан эртемим аайы-биле
ажылдаарын база бодап турдум,
ынчалза-даа бо ажылымдан
адырлып шыдавазымны база
билип тур мен. Чоорту хөгжүдүп,
аңгы ювелир мастерскаязы ажы-
дар күзелим база бар» — деп, ол
чугаалады.

Шончалай амгы үеде ырак
хоорайларда эш-өөрүнгө,
театр артистеринге, «Саяннар»
ансамблиниң танцы-самчыла-

рынга, ыраажыларга дээш өске-
даа улуска кезегелер каасталга-
лары, улуг чараш сыргаларны,
билзектерни, билектээштерни
чагыг езугаар кылып берип
турар. Ол ийи оглун ажаап-
карактавышаан, чүгле хостуг
үезинде азы дүнелерде бодунуң
ынак ажылын бажыңында кылып
олурар.

Хууда ажылын чаа эгелеп чо-
руур чогаадыкчы уран кыска база
ооң өг-бүлезинге аас-кежикти бол-
гаш чедишкиннерни күзедим.

Эрес КОЛ.

Авторнуң тырттырган
чуруу.

«ШЫН» — ТӨӨГҮЛҮГ СОЛУН

Чагыдылга — 2017

2017 чылдың ийиги чартында «Шын» солунуң чагыдылгазы
Тываның бүгү почта салбырларында болгаш «Тывапечать» КХН-
ниң киоскилеринде бо хүннерде чоруп турар.

Ынчангаш «Шынны» үезинде чагыдып алырынче респуб-
ликаның ырак-чоок булуңнарында чурттап турар хүндүлүг чонувус-
ту, бижикчилеривисти, номчукчуларывысты кыйгырдывыс!

Индекс	1 айда	3 айда	6 айда
11530 — хуу кижилерге	127,22	381,66	763,32
31730 — организацияларга	137,22	411,66	823,32

Хүндүлүг чонувус! «Шын» солунну
үезинде чагыдып номчуңар!

1941 - 1945

Улуг Тиилелгениң 72 чылынга уткуштур

ТӨРЭЭН ЧЕРНИҢ СЫЛДЫСТАРЫН УТТУП БОЛБАС

июнь 22, 2016 чыл. Чону, салгалы, төрээн Ты- дээш Ада-чурттуң Улуг ынынга маадырлыгы-биле чораан эки турачылар сеткилимге мөңгө дириг ыстар кылдыр сагынды- тээли суурда эки турачы- мөңгөжиткен тураскаал ында туруп алган, оларның чыңагыстап көрүп, кижиге сактып, мөгейип тур

не бажында Алексей оолович Адыгбай — эки болгаш бөдүүн кижиге Хөлдүн хараган бажын- лаш, латинчиктен тыва кке араттарны өөредип анын Анай-оол Алексей (бот-тывынгыр компози- биске чугаалаанын сакты- мен.

Шеригже келдиртпээнде- рду эки тура-биле да- е чоруткан кижиге болгай. ылаа талазы-биле мерге- ит. Бо бүгүнүң ачызында леграф дамчыдылганын илбир кижиге — деп, До- ертековичиден дыңнаан ынчангаш ол билии бедик ш взводтуң партия эге изациязының секретары

турган-дыр. Адыгбай Сайын- оолович чүгле взводтуң партия организациязының удуртук- чузу эвес, кайгамчык адыгжы, хайгыылдың түннелинде дыл- дарны тудуп, (фашистерни ту- дуп алгаш, чугула медээлерни дамчыдып) келген.

Кезек боданып тур мен, адыр-адыр, каяа көргөн кижиге боор мен? Ой, шынап, бажы- нывыска ачам-биле кады кире дүшкенин сактып келдим. Хүндүлөп, сандай салып берге- нимни сактып, «Бай-Тайганың СЭКП райкомунуң агитация болгаш суртаал килдизиниң эргелекчизи-дир. Бай-Талдың «Сталин» колхозунуң көдээ ажил-агыйын сайзырадыр, удурттур кижиге шилип келген» — деп, ачам таныштырып турганын сакты-дыр мен. «Сталин» колхо- зун башкалары-биле Хомушку Кунгааны колхозчуларның хура- лынга депшиткен чүве.

Кезек боданып тура, чоо- гумга Шуй школазының баш- кылары чедип кээрге, авамның аныяанда чугаазын сактып келдим. Хемчик-Бажының Дой- луг баарында болур кудаже бар чытканнар. Ынчан ол чүгүрүк Ак-Даван деп аът мунуп чораан

чүве-дир. Чиңге-Хемниң шаан- да аъттар чарыштырар Бел кырынга чорда, ады аксын тырттырбайн эстедип, бел ба- жынче кирер айыылдыг, кадыр орукче углапкан. Хеп-хенертен бора аът мунган кижиге кожалаш- тыр халдып келгеш, суглуктуң тындан барып туда чоруй, ойтур күштүг шимчээшкени-биле док- таадып, оожургадыпкан. Ынчан авам мени иштиг чораан, бир эвес ол кадыр, даштыг орукче кирген болза, авам-даа, мен- даа чок турар бис. Ол аныяк кижини авам танып каан. Нор- дуп Кудуруклай оглу Хомушку дээрзи болган. Авам, Хүргүл Кылын-ооловна Сыргыт-оолдун арны өрт кызыл апарган, чүге дээрге Нордуп оон бээ чүве-дир. Шак ындыг эрес-дидим кижиге Украинаның Дубнога кадыг-дош- кун тулчуушкун үезинде маа- дырлыгы-биле өлгөн. Ол Ровно, Сурмичи, Дубно хоорайларны хосташкан эки турачы, маадыр- лыг ыстыдыстарның бирээзи.

Серен-Дондуп Салчак Амыр- Сатовичиниң адынга доктаагаш, ол үеде Тээлиниң №1 (амгы үеде Владимир Кара-Сал ат- тыг) школага директорлап тур- да ужурашканын сактып келдим. Ынчан хереглекчилер

ниитилелиниң даргазы Киров Салчак Амыр-Сатович чамбый-оол турган.

«Салчак Амыр-Сатович кай- гамчык ак сеткилдиг кижиге. Ол райпога садыгжылап, хлеб садынга үр ажалдаан. Чонун- га макталдыг, Сурмичи дээш чидиг тулчуушкунга үзүктел чок боолап турган бөлүк немецтер- ни граната-биле чок кылгаш, өөрүңгө орукту ажиткан. Оон хөрээнде «Кызыл тук» ордени, «Дайынчы шылгарал дээш» деп медаль болгаш оон-даа өске шаңналдарлыг, бөргүндө кызыл сылдыс чайнаан кижиге- ле болгай» — деп, Чамбый-оолдун чугаазы сагышта артып калган.

Хенертен экимге бир кижиге хол салыптарга, хая көрнүп кээримге, Тээлиниң культура ажилдакчызы Григорий Салчак болду. «Чүнү боданып турарың ол? Анатолий Чүлдүм баян- га үдээрге, Ада-чурттуң Улуг дайынының дугайында ыры- высты «Ак-көк аржыыл» аттыг ветераннар бөлүү күүседир бис, кайы-даа сумудан чон келген- дир» — диди.

Шынап-ла, суму бүрүзүнүн өөреникчилери холдарында эки турачыларның чуруктарын туткулап алган чыскаалып- кан турлар. Бай-Тайга кожуун

чагыргазының төлээлери холда- рында дириг чечектер, оларның аттары мөңгө дириг дээрзин илереткен ногаан бүрүлдерлиг боондактарны тураскаал баа- рынга салыры-биле чедип кел- ген.

Удаваанда кудумчуну өрү Тиилелгениң Кызыл тугун тут- кан улуг мотоциклдиг кижиге- лер халдып келген. Чон орук үндүрүп чайлай бээри билек, түр када тукту тураскаал чоо- гунга мөгейип кылып туткан. Ко- жуун чагыргазының төлээлери ногаан боода чечекти салган. Ол өйде Ада-чурт дайынының дугайында ырыны кожууннун хоочуннары бараалгаткан. Күш-ажылдың хоочуну, Тыва Республиканың алдарлыг башкызы К.К. Сарыг-Доңгак, көдээ ажил-агыйның хүндүлүг ажилдакчызы Н. Харбаа дээш өскөлөр-даа сактышкын кы- лып, сөс алганнар.

Тиилелгениң Кызыл тугун чон үдээн, ол тукта эки тура- чы тыва дайынчыларның ады сиңген, сылдыстар бооп киискип чоруур.

Бараат ДЕЛЕГ-ООЛ,
күш-ажылдың хоочуну.
Бай-Тайга кожууннун
Бай-Тал сууру.

Өгбелеривистиң дуржулгазы

ва чон шаг төөгүдөн бээр жылын кылып, малдан продуктулары-биле ажи- азырап өстүрүп, алгы- дүгү-биле идик-хепти п, аргып берип, хепкерип . Малды азырап өстүрери кызымак күш-ажыл не- нер. Көшкүн амыдырал ың араттарының мал азы- стүрүп чораан арга-дур- ын амгы үеде өөренип, аары черле артык эвес наар мен.

н бо чүүлүмге Бай-Тай- ууннун мал, чер ажил- ыг көдээ ажил-агый бү- гелеринден күрүнениң Тал» унитарлыг бүдү- иниң чижээнге үстүндө ымы сайзырадып бижип . «Бай-Тал» КУБ эрткен ыдың хай-бачыттыг 90 ының буураашкынынга ын, харын-даа мал, чер н хөгжүдүп, чедиинкин- унгаарлап, республика- накчы бүдүрүлгелерниң не кирген.

раашкын мурнунда чыл- ажил-агыйга мал бажы айы-биле өзүп, кожуунга сарлык Бай-Талга турган. уй бажының, Тоңгулдар, аш, Биче-Шуй, Хемчик- ың сарлыкчыларының ол черлерниң одар- ылеринге сыңышпайн Дөргүңгө, Үстүү, Алды- арга, Шивилигге эккеп, п турду. Социалистиг реңги сандарап дүжүп, аалда-тежээлде херег- сарлык малдың саны ыла-даа, бо сөөлгү чыл- атап өзүп эгелээн.

й-Тал» унитарлыг бүдү- ң ужу-кыды көзүлбес

ОДАРЛАРНЫ АЖЫГЛААРЫ

делгем девискээринге муң-муң шээр болгаш мыйыстыг бода малды өстүрериниң аргазы бар. Хемчик-Бажындан агып баткан шапкын суглуг Хемчиктин ол-бо чарыында мал өстүреринге таа- рымчалыг чайлаптар, хонаштар, кышкы турлаглар четчир. Ол черлерниң ат-сывын аныяк- өскөннер сонугаар чадавас, чыскаап адап көрейн. Ол дээр- ге Чоон, Чиңге-Хемнер, Үстүү, Алды-Чээк-Ойлар, Алды, Үстүү-Бош-Даглар, Даштыг-Тей, Адыг-Баштыг-Тей, Эдер-Куй, Улуг-Шуйнуң бажы Ак-Оюк дээш чоруй баар, элбек одар-бел- чиирлерлиг делгем черлер-ле болгай. Бо хире хөй черлерниң шуптузун тайылбырлап бижий бербейн, Хемчиктин оң тала- зында ат-сурагылыг Шивилиг аржаанның чоогунда чайла- г-хонаштарны, кыштагларны ол үениң араттары канчаар эпиг- чөптүг ажыглап чораанын бижип көрейн.

Тывага көшкүн амыдырал үезиниң араттары кыштаг тудар черлерни кончуг хынамчалыг шын шилип ап чорааннар. Ол кандыг черлерил дээрге, бедик сыннарның чывар чок ыжык мээс талазы, кыжын ыажын оттулар арга-эзим чаны, бе- дик сынның арга чарыының хөлегелиг черлериниң хөртүк хары беш айга чедир эривес ол- чаан чыдар шакындыг черлерни шилип алыр турган. Кыштаг- ларыга амгы үеде ышкыш улуг чылыг кажаалар-даа тутпайн турган.

Амгы «Бай-Тал» КУБ-

туң Туралыг девискээринде Кырда-Өдек, Даштыг-Өдек, Хөлегелиг-Өдек, Өзен-Бажы, Алды-Чиңге-Даг, Ийи-Хая аразының кыштагларына шаан- да Салчактарның төрөл бөлүү чурттап, мал-маганын азырап чораан. Кымнарыл ол дээр- ге Кырда-Өдекке Седен Салчак, Даштыг-Өдекке Севек Сал- чак, Авыр-оол Салчак, Ийи-Хая аразына Араптан Салчак, Алды-Чиңге-Дагга Чүлдүм Салчак кыштап чорааннар. Бе- дик черлерде турар кыштаглар- га бир-ийи өг, а Өзен-Бажының делгем хонаштарына 8-9-даа өг кыштаар турган.

Оон кудулаарга, кышкы тур- лагларны Туралыгның Шат-Ужу, Шаараш, Калбак-Даг баары дээш адап чоруй баар. Бо чер- лерден Көк-Шатта кыштагның турар чери делгем девискээр- лиг, чоогунда Балыктыг-Сугнуң суун ижип, малын суггарып аар. Бо кыштагга Бай-Тайга кожуунга хөй чылдарда хереглекчилер ниитилелин даргалап чораан Чамбый-оол Кировтуң ачазы чурттап турган.

Кыжын хонар кыштагларның Кылын оду чүм-не турзун... деп араттарның мынчаар ыр- лажып чорааны уткалыг. Ол үеде кыштаглар чоогунга ча- йын, күзүн мал кадарбас тур- ган. Кышкы үеде мал кадарар одарларның ойт-сигени элбек үнүп турар бе дээш, чайын албан-биле чедип хайгаарап көөр, эки чаагай ойт-сигенин черлерни кыштың эң хары- салгалыг үелеринге арттырып

алыр, черниң аян-шинчизин, ында үнүп турар ойт-сигенин мал-маганга ажыктын ба- рымдаалап, амдан-сүүзүннүг чулуктуг, изиг ойттуг, эм шынар- лыг одарларны таарыштырып ажыглаар турган.

Чазын кыштаглардан көшкен аалдар Мешкен-Хөлге, Шиви- лигге, Мугур-Талга көжүп кирип кээрлер. Алды ай эгезинде шала чоок черлерге Алды, Үстүү Ажыктар, Хөлчүк, Дөргүн, Сүрбүзүнче чайлап көжүп үне бээр. Шаанда араттар чай- лаглашкынче онза кичээнгеи салып, ойт-сигенин черлерни ыяк шилип алыр, сүүзүннүг эм- таң ойттуг чайлап кадар- ган мал чайны өттүр семирп, күш кирип, кышты хүр-менди ажа бээр дээрзин эки билир турганнар.

Амгы үеде малчыннарның хөй кези көжер-дүжерде, айт- шара ажыглавас, чүгле ма- шина-техника чедип шыдаар черлерге көжүп хонуп алгаш, чайлаар. Ол черлерниң ойт- сигенин, одар-белчирилери- даа барымдаалап көрбөс, чай- лагалаан бооп ужу эдертир апарган. Көжүп чедип алырда, ындыг-ла кончуг ырак эвес, хөй күш, үе-даа негеттинмес чайлаптар бар. Оларның чи- жээнге, Мөңгүлек, Оңгулаар, Мугулдур, Оргу-Ыяш, Кызыл-Хая баарының чайлаптарын адап болур. Бо черлерниң эрип баткан меңги суу дамырактар бооп агып чайлаар, эм ойттуг, каас-шиник бойдус чурумалдыг сериин чайлаптар-дыр.

Бежен, алдан чылдарда Ста- лин аттыг колхозтуң чылгычы- лары Мешкен-Хөлдөн Улуг-Шуй бажы Ак-Оюкче көжүп, чылгы- зын чайлап турган. Чеден чылдарга чедир үстүндө адаа- ным чайлаптарга малчыннар доктаамал чайлап турган. Чи- жээлээрге, Мөңгүлекке Конгар, Чүлдүм Салчактар, Оңгулаарга Севек, Санчап Салчактар, Му- гулдурга Чамбый Салчак, Ор- гу-Ыяшка Соскур-оол Монгуш чайлап турган. Чайлап көшкен соонда, элээн үе эрте бээр- ге, албан-биле малды кужурла- дып алыр боор чүве. Чижээ, Оңгулаардан малды сүргеш, Мешкен-Хөлге кужурладып ал- гаш, ол-ла хүн дедир чайлап- ге кадарып үне бээр.

Тывага көшкүн амыдырал үезинде мал оору деп чүве тур- баан. Инектерни кадарбас, саар үези кээрге өдзөңгө боттары-ла четкилеп кээр, сувай инектер, шарылар, молдурга, казыра- лар черге-даа хонаар. Уксаа- лыг бугалар кожа аалдарга чайлаар, ээзи чүгле сураан дыңнап олурар. Бо үеде мал оорлары көвүдээн, чазыйлаан кокайлар-биле демей апарган, малчыннарның ырак чайлаптар- же көшпөс апарган чылдагааны ында деп бодаар мен.

Амгы үеде чер-черлерде «Аныяк өг-бүлөгө — кыштаг» гу- бернатор төлөвилели чедиш- кинниг ажилдап турарын дет- кип, чүүлдүгүнүп турар мен. Мал ажилын шилип алган ди- дим чүрекир аныяктарга би- чии-даа болза дузалыг апаар чадавас дээш, мону бижидим.

Куусаал САЛЧАК,
күш-ажылдың хоочуну.
Тээли сууру.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

Федералдыг хоойлу-дүрүмнер-биле тодараттыг аныгыда, Тыва Республиканың девискээринге көдээ ажил-агый мал-маганын тударының дүрүмнерин бадылаарының дугайында

2017 чылдың март 14 № 93 Кызыл хоорай

Россия Федерациязының 1993 чылдың май 14-те «Ветеринария дугайында» №4979-1 Хоойлузунга, 1999 чылдың март 30-де «Чурттакчы чоннуң санитар-эпидемиологтуг чаагай чорунуң дугайында» №52-ФХ Федералдыг хоойлу дүүштүр, мал-маганын хамчыын болдурбас болгаш чайладыр, кижиге болгаш дириг амытанга хамааржыр ниити аарыглардан чурттакчы чонну камгалаар, ол ышкыш мал ажилының ветеринария талазы-биле айыыл чок продуктуларын алыр сорулгалыг Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. Федералдыг хоойлу-дүрүмнер-биле башкаар айтырыглардан аңгыда, Тыва Республиканың девискээринге көдээ ажил-агый мал-маганын тударының дүрүмнерин бадылаар.

2. Тыва Республиканың Ветеринария хайгааралының талазы-биле албанының бадылаары болза:

ветеринар учедунуң даңзызын (моон ыңай Даңзы) тургузарының болгаш чорударының чурумун;

көдээ ажил-агый мал-маганының хууда дугаарына негелделерни;

көдээ ажил-агый мал-маганының дугайында медээлерни Даңзыже кири-ринин дугайында билдиришкенин, Даңзыда кирип турар көдээ ажил-

агый мал-маганының дугайында ме-дээлерни өскерилгенин дугайында билдиришкенин, көдээ ажил-агый мал-маганының дугайында медээ-лерни Даңзыдан үндүреринин дуга-йында билдиришкенин майыктарын болгаш оларны долдурарына негел-делерни;

ветеринар-санитар паспорттун майыын болгаш ону долдурарына не-гелделерни.

3. Тыва Республиканың Чазаның 2016 чылдың март 17-де «Тыва Республиканың девискээринге көдээ ажил-агый мал-маганын тударының дүрүмнерин бады-лаарының дугайында» № 85 доктаалын күжүн чидирген деп санаар.

4. Бо доктаалды «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарга парлаар, «Эр-ге-хоойлу медээлеринин албан езузунуң интернет-порталына» («www.rgavo.gov.ru») болгаш «Интернет» информация-телекоммуникация четкизинде Тыва Республиканың албан езузунуң сайты-зынга кирир.

5. Бо доктаал ону албан езузу-биле парлаан хүнден эгелеп 10 хонук эрткенде күштүг болуп кирер.

Тыва Республиканың Чазак
Даргазының бирги
оралакчызы О. НАТСАК.

Тыва Республиканың Чазаның 2017 чылдың март 14-те № 93 доктаалы-биле бадылаттыг

Федералдыг хоойлу-дүрүмнер-биле тодараттыг аныгыда, Тыва Республиканың девискээринге көдээ ажил-агый мал-маганын тударының дүрүмнери

1. Ниити чүүлдер

1.1. Мал-маганын хамчыын болдур-бас болгаш чайладыр, кижиге болгаш дириг амытанга хамааржыр ниити аарыг-лардан чурттакчы чонну камгалаар, ол ышкыш мал ажилының ветеринария талазы-биле айыыл чок продуктуларын алыр сорулгалыг Тыва Республиканың девискээринге көдээ ажил-агый мал-маганын тударының дүрүмнерин (моон ыңай – Дүрүмнер) ажилдап кылган.

1.2. Бо Дүрүмнерде дараазында билиглерни ажылгап турар:

көдээ ажил-агый мал-маганы – күүсекчи эрге-чагырганың федералдыг органының ветеринарияда нормативтиг эрге-хоойлу башкарылганының талазы-биле бадылаан учедунга тургузар ужу-руг мал-маганын даңзызынче кирип тур-рар дириг амытаннар: аъттар, элчиген-нер, мулдар, мыйыстыг бода мал, ооң иштинде буйволдар, сарлыктар, ивилер, тевелер, хаваннар, шээр мал, ыттар болгаш диистер, бажың куштары, өлүк аңнар, тоолалар, ары, балыктар дээш оон-даа өске дириг амытаннар;

көдээ ажил-агый мал-маганын уче-ду – Тыва Республиканың девискээринде мал-маганын тургузуг болгаш санын, оларны азырап турар дээш, харысалга-лыг кижилерни тодарадырыңче угланган бөлүк хемчеглер;

ветеринар учедунуң даңзызы – көдээ ажил-агый мал-маганын болгаш оларның кымга хамааржырын тодарадыр аргалыг Тыва Республиканың девискээринде азырап турар мал-маганын дугайында медээлер даңзызы;

көдээ ажил-агый мал-маганын хууда дугаары – Тыва Республиканың девискээринде мал-маганга тыпсыр ка-таптавайн турар хууда дугаар;

көдээ ажил-агый мал-маганын та-ныдылгыг демдээ – мал-маганга малдың хууда дугаарының дугайында медээ ки-рип турар тускай херекселди кыстырары болгаш (азы) малдың кезинге малдың хууда дугаарын тускай аргалар-биле демдектээри.

1.3. Бо Дүрүмнүн 3 кезээ-биле доктаат-тыгнан негелделер хаваннар, бажың куш-тары болгаш арылар азырап турарларга хамаарышпас.

2. Көдээ ажил-агый мал-маганын уче-ду болгаш оларны имнеп демдектээри

2.1. Хамаатыларның, юридиктиг чер тургус-пайн, тараачын (фермер) ажил-агый тургузарының дугайында дугуржулгага үндезилеп, көдээ ажил-агый талазы-биле

ниити ажил-чорудулга башкарып турар хамаатыларның, юридиктиг чер кылдыр тургустунган тараачын (фермер) ажил-агыйларның (моон ыңай – мал-маган ээлери дээр) өнчү эргезинге хамааржыр Тыва Республиканың девискээринде шупту ийи ай четкен малдар (ооң иштин-де Тыва Республиканың девискээринде беш хонуктан көвей үе-хуусаада түр када турар малдар) санаттынар.

Мал-маганын чаңгыстап болгаш (азы) бөлүктөп учетка алыр.

Дараазында мал-маган хевирлеринин мал бүрүзүңгө хамаарыштыр малдарны чаңгыстап учетка алыр: аъттар, элчиген-нер, мулдар, мыйыстыг бода мал, ивилер, тевелер, хаваннар, шээр мал.

Дараазында амытаннарның хевир-леринге хамаарыштыр оларны бөлүктөп учетка алыр: бажың куштары, өлүк аңнар, тоолалар, арылар, балыктар болгаш өске-даа суг амытаннары.

2.2. Мал-маганын учедун малдың турар черинин аайы-биле Тыва Респу-бликанын күрүненин бюджет ветеринария албан черлери (моон ыңай – ветеринария албан черлери) халас чорудар.

2.3. Тыва Республиканың девискээ-ринде мал-маганын учеду:

малдың дугайында медээлерни ве-теринар учедунуң (моон ыңай – Даңзы) даңзызынче кирири;

Даңзыда кирип турар малдың дугайында медээлерни өскерттиргези;

малдың дугайында медээлерни Даңзыдан ап кааптары.

2.4. Даңзыны тургузарының бол-гаш чорударының чурумун, ол ышкыш мал-маганын хууда дугаарына не-гелделерни Тыва Республиканың де-вискээринде ветеринария талазы-биле төлээлеттирген Тыва Республиканын күүсекчи эрге-чагырга органы (моон ыңай – төлээлеттирген орган) бадылаар.

2.5. Малдың дугайында медээни Даңзыже киририн малдың ээзинин бил-диришкенин үндезилеп боттандыраар. Малдың дугайында медээлерни Даңзыже кириринин дугайында билдиришкенин майыын болгаш ону долдурарына негел-делерни төлээлеттирген орган бадылаар.

2.6. Малдың дугайында медээлерни Даңзыже кирири-биле малдың ээзи малдың ийи айлапкан үезинден эгелеп азы Даңзыже медээлери кирбейн турар ийи ай чеде берген малды садып алган хүнүнден эгелеп, беш ажил хүннеринден орайтапайн, малдың турар черинин аайы-биле ветеринария албан черинче чогуур билдиришкенин баар.

Бир звес малдың ээзи малдың дуга-

йында медээлерни Даңзыже кириринин дугайында билдиришкенин бир дугаар кирип турар болгаш аңаа ветеринар-санитар паспортту ооң мурнунда тывыс-паан турган болза, ветеринария албан чери аңаа ветеринар-санитар паспортту халас тыпсыр.

Бир звес мал ээзинде ветеринар-сани-тар паспорт бар болза, ону малдың дуга-йында медээлерни Даңзыже кириринин дугайында билдиришкенин кожуп каар.

Мал ээзинге хамааржыр мал-маганын шуптузунуң дугайында медээлерни ве-теринар-санитар паспортче кирир.

Ветеринар-санитар паспортту дол-дурарына негелделерни болгаш ооң майыын төлээлеттирген орган бадылаар.

2.7. Малдың дугайында медээлерни Даңзыже киририн ветеринария албан черинин ветеринар эмчизинин малды хынап көргөнін соонда чүгле боттандыраар. Малды хынап көөрүн малдың турар черинин аайы-биле халас чорудар. Ветеринария албан черинин ветеринар эмчизинин малды хынап көөрү-биле мал ээзи таарымчалыг байдалдарны тургузар.

2.8. Малдың дугайында медээлерни Даңзыже киририн малдың ээзинин чо-гуур билдиришкенин келген хүнүнден эгелеп ийи ажил хүннеринин дургузунда чорудар.

2.9. Хууда учетка алыр ужуруг малдың дугайында медээлерни Даңзыже кирип тура, малга хууда дугаары тыпсыр.

2.10. Малдың хууда дугаарын ве-теринар-санитар паспортче кирир ужуруг.

2.11. Тыва Республиканың де-вискээринге имнеп демдектээр чорукту мыйыстыг бода малдарга, хаваннарга, аъттарга, тевелерге, шээр малдарга, эл-чигеннерге, мулдарга, ивилерге, оларның иштинде Тыва Республиканың де-вискээ-ринде беш хонуктан көвей үе-хуусаада түр када турар малдарга кылыр.

Мал-маган ээлери малдың имнеп дем-дектээн херекселдерин малга доктаамал чорутурун хандыра талазы-биле хемчег-лерни алыр. Малдың хууда дугаарының дугайында медээни имнеп демдектээн херекселден номчурунга көскү болурун хандыраар.

2.12. Малдың дугайында медээлерни Даңзыже кириринге дараазында тавар-ылгаларда ойталаар:

малдың дугайында медээлерни Даңзыже кириринин дугайында билди-ришкенин төлээлеттирген орган-биле бадылаттыг билдиришкенин ону долдурарының негелделерин хажытканы-биле кирип турар малды хынадып көргүспээн таварылгада;

малдың дугайында медээлерни Даңзыже кириринин дугайында билди-ришкенин төлээлеттирген орган-биле бадылаттыг билдиришкенин ону долдурарының негелделерин хажытканы-биле кирип турар малды хынадып көргүспээн таварылгада;

ветеринария албан черинин ве-теринар эмчизинин малды хынадып көргүспээн таварылгада.

2.13. Даңзыда медээлери кирген мал-ды садып алганда болгаш (азы) малдың турар черин өскерткенде, малдың ээзи малды садып алган болгаш (азы) Тыва Республиканың де-вискээринден дашкаар ооң турар черин өскерткен хүнүнден эгелеп беш ажил хонуктарында орайтапайн, Даңзыда кирип турар малдың дугайында медээлерни өскерткенин дугайында билдиришкенин малдың турар черинин аайы-биле ветеринария албан черинче кирир.

Бир звес малдың ээзи малдың дуга-йында медээлерни Даңзыже кириринин дугайында билдиришкенин бир дугаар кирип турар болгаш аңаа ветеринар-санитар паспортту ооң мурнунда тывыс-паан турган болза, ветеринария албан чери аңаа ветеринар-санитар паспортту халас тыпсыр.

Бир звес мал ээзинин ветеринар-санитар паспорту бар болза, Даңзыда кирип турар мал-маганын дугайында медээлерни өскерткенин дугайында билдиришкенин ону кожуп каар.

2.14. Даңзыда кирип турар малдың дугайында медээлерге өскерттиргелер киририн ветеринария албан черинин ветеринар эмчизинин малды хынап көргөнін соонда чүгле боттандыраар. Малды хынап көөрүн малдың турар черинин аайы-биле халас чорудар. Ве-теринария албан черинин ветеринар эмчизинин малды хынап көөрү-биле мал ээзи таарымчалыг байдалдарны тургузар.

2.15. Даңзыда кирип турар малдың дугайында медээлерни өскерткенин мал ээзинин чогуур билдиришкенин келген

хүнүнден эгелеп ийи ажил хүн дургузунда боттандыраар.

Даңзыда кирип турар мал-гайында медээлерни өскерткенин чорудар.

2.16. Даңзыда кирип турар дугайында медээлерни өскерткенин чогуур медээлерни ветеринар-паспорттунче кирир ужуруг.

2.17. Даңзыда кирип турар дугайында медээлерни өскерткенин дараазында таварылгаларда ойталаар.

Даңзыда кирип турар малды йында медээлерни өскерткенин йында билдиришкенин ветеринар паспортту кожуп калбаан таварылгада (бо Дүрүмнүн 2.13 пунктунун ийи-зында айттыг таварылгаларда).

Даңзыда кирип турар малды йында медээлерни өскерткенин йында билдиришкенин ону-рарының негелделерин хажытканы кирип турар таварылгада;

ветеринария албан черин-теринар эмчизинин малды хынадып көргүспээн таварылгада.

2.18. Малдың дугайында медээ дараазында таварылгаларда Даңзыдан үндүрер:

малды соккан таварылгада;

мал өлгөн (кырылган) таварыл-галарда;

малды Тыва Республикадан да-ндыраар таварылгада.

2.19. Даңзыда кирип турар мал дугайында медээлерни үндүрер мал ээзинден билдиришкенин хере-ге-хоойлу таварылгаларда мал э-векселдерин документиленерни до-ктаамаал чорутурун хандыра таварылгада.

2.20. Малдың дугайында медээ дараазында таварылгаларда Даңзыдан үндүрер:

малды соккан таварылгада;

мал өлгөн (кырылган) таварыл-галарда;

малды Тыва Республикадан да-ндыраар таварылгада.

2.21. Мал ээзинин дугайында медээлер кирип турар медээлер ажилдаарын 2006 чылдың июль-да «Хууда медээлер дугайында» №104 Федералдыг хоойлу дүүштүрүр.

3. Мал-маганын азырап турар негелделер

3.1. Көдээ ажил-агый мал-ма-ганын ээлери санитар, ветеринар-санитар негелделерни болгаш дүрүм-санын тургаш, азырап турар ужуруг.

3.2. Мал-маган азырап тургаш дурбазы болза:

1) мал-маганын чем, суксуун-да биле хандырабайн баарын, уйгу-рушмачыларын кызыгаарлаары;

2) аараан мал-маганын эргелде-тер ветеринар дузазы-биле хандыраар;

3) мал-маганын кемдедип болу-ру херекселдерни ажылгаары;

4) каржы-шугул малдарны өскө-ткөн мал-маган-биле чаңгыс кажыга тудары;

5) төрүмелинде мага-бодунда дээшкенин мал-маганын өстүрүр.

3.3. Санитар, ветеринар-сани-тар негелделерни болгаш дүрүмнерин-рин дүрүмнерин сагып, мал-ма-ганын дегелгелерге көргүзөр, мал-ма-ганын холбашкан өске-даа хемчег-лери эрттирер.

3.4. Санитарлыг, ветеринар-сани-тар негелделерни болгаш дүрүм-нелер ветеринар дүрүмнерин сагып, мал-ма-ганын өстүрүп азыраар кажыга-хорааларга тудар.

3.5. Мал-маган азырап, одар-лат болбас черлерге малды тудуп азы-рап болгаш одарлатпас.

3.6. Малдың ээзинге хамааржыр жаалаан де-вискээрге мал-маган ооду-рун аңгыда, мал-маганын мал э-элери азы төлээлеткен кижилерни (ка-чылар) чокка одарлатпас.

3.7. Чурттакчылыг черинин де-вискээринге мал-маганын малдың ээзи азы төлээлеткен кижилери сүрүп эрттирер.

Чурттакчылыг черинин де-вискээринге мал-маганын сүрүп эрттирерде, мал ээзи азы ооң төлээлеткен кижилери чурттакчылыг черинин малдың ка-ды-баны-биле бокталдыраар болду-рун ол ышкыш мал-маганын өске дириг амытаннар-биле каттыжарын кызыгаарлаар.

3.8. Мал өдээн болгаш мал туду-рунда, тыптып келир өске-даа ажил-артынчыларны шыгаарын, ажил-аары хара чок болдурарын дириг амытан-нар халдаварлыг аарыгларынын тара-птерээрин болгаш кижилерге ба-за аныктанарга хара чедирерин болду-рун аргаларны ажылгап чорудар.

ЧОНУНГА АЖЫК-ДУЗАЗЫ

ИХЯ-ның шугумунга Фаина Мельникова 1984-жылда политкилдиске документ, саавыр килдин удуртуру-биле ажил-пир кирген. Дакпырлай тайнын тудуг технику-н бот-өөредилге-биле окуп алган. 1986 чылдың январьда Фаина Раисовна Кызылдың иштики сектер органнының пал-ль болгаш пост килди-че шагдаалаары-биле илчиткен. Удатпаанда домстводан дашкаар гаарал килдизинге тус-наркология салбырын-амгалакчы шагдаа бооп аылдай берген.

п үеде салбырга чыткан кулез аарыглыг улусту ил турган бис. Колдуунда ирип чораан улус аңаа чүве. Кадарып турбуже, чыткан аарыг улус дзе-рган. Оларны бүдүн Тыва-ал-сурап, боттарывыстың гевисти ажыглап, акша-ивисти чарып чорааш, тудар турган бис. Бир Ак-Довурак хоорайдан лалче дескен кижини ди-аан таварылгам-даа бар. лдарның эгезинде тускай огия салбыры дүшкен дораан Кызылдың «Гос-үрүне организациязынга лай берген мен» — деп, Раисовна сактып чугаа-

чылда Фаина Мель-кончуг харысалгалыг ажилдай берген. Ве-дан дашкаар хайгаарал нын төлчүткен хайгаарал унуң дежурный ажил-ың дузалакчызының езин күүседип эгелээни

ан бүдүн Кызылдың ор-иялары, бүдүрүлгелери, башкарылга черле-ай хайгааралга турган. чычон бажың-балгадын, еңгизин төлчүткен пулт ытыр камгаладып алыр

оорлар киргенин база дораан медеглээн. Дүвү-далаш-биле бараан оорлап тургаш, чурум үрекчилери туттурган» — деп, хоочун шагдаа ажилдап эрткен үеде болушкуннарның чамды-зын сагынды.

Ооң сагыжын амга чедир аартып чоруур чүүл — назы чет-пээн уругларның корум-чурум үрөп, оор чорукка сундугуп ту-рары. Аңаа хамаарыштыр база бир болушкунну Фаина Раис-овна сагынды: «Чөөн талакы патруль» дээр ведомстводан дашкаар хайгаарал чорудар килдистиң бөлүү «Первомайск» садының чанындан эртип чыт-каш, хааглыг садыг иштинде бичии уруглар маңнажып турга-нын эскергеш, дораан садыгның ажилдакчызынга дыңнадып, чу-рум үрекчилерин туткан. Элээди уруглар садыгдан ырак эвесе люк таварыштыр подвалче кир-геш, оон ыңай садыгның бараан салган өрээлдеринче кирген болган. Ынчан назы четпээн чурум үрекчилерин шагдааларга дамчыткан. Мындыг таварылга-лар кайы хей» — деп, ол хомудуп чугаалаар.

Амгы үеде Фаина Мельни-кова ведомстводан дашкаар хайгаарал килдизинин архивин-де ажилдып турар. Алдан ажыг чыл иштинде Тывада хайгаарал системазының болгаш аңаа ажилдап чорааннарның, ажил-дап чоруурларның ук-төөгүзүн ол камны кончуг чыып чоруур. «Төөгү билбес төөрээр» дээр болгай. Росгвардияның Тывада салбырында ажилдап чоруур аныак-өскен алдан чылдарның дургузунда сайзырап келген килдистиң солун арыннарын билип алзын дээш, хоочунувус ажилды чорудуп турар.

«Ведомстводан дашкаар хайгаарал килдизинге ажилдап келгенимге кажан-даа хараада-вас мен, чүге дизе чонумга, ни-тилелге ажык-дузам ам-даа бар деп санап чоруур мен» — деп, Фаина Раисовна сеткилинден бүзүрелдиг-биле чугаалады.

0 АЖЫГ ГРАММ ГАШИШТИ ХАВЫРГАН

осгвардияның Тывада изиниң ведомстводан гаар хайгаарал салбы-ың ажилдакчылары ник микрорайонунуң искээринде Эрзин мчузунга албан-хү-гезин эрттирип тургаш, чогушкан улусту эске-аан.

алап болдурбазы-биле, луска четкеш, оларны ожургадап турар ара-ларның аразынга турган ыак кижиле солагай кар-ин бир чүүлду ужулгаш, аия ажилдакчыларынга пези-биле ырадыр шы-ктапкан. Шак ол үеде ааты эктинге чүктөп чо-рбаны уштуп октапкан, оралдашкан.

ындыг сезинчиг байдал ылдаганын дээрзин дияның ажилдакчы-лип каан. Баштайгы

хамаатының черже октапканы чүүлү сөөлүндө экспертизаның тодаратканы-биле наркотиктиг бүдүмел гашиш болган. Ооң деңзизи 8 хире грамм. Шак-ла ындыг хоруглуг бүдүмел ийи дугаар хамаатының барбазынга база чытканын ведомстводан дашкаар хайгаарал килдизинин ажилдакчылары илереткен. Барбага гашиштин деңзизи мырыңай 260 ажыг грамм бол-ганын эксперттер тодараткан.

Туттурган хамаатыларны Росгвардияның ажилдакчылары ИХЯ-ның Кызылда эргелелинге эккеп, шагдаларга хүлээткен. Тодаратканы болза, наркотик-тиг бүдүмелдерни бодунга ап чорааны дээш каразыттырып турарлар Бай-Тайга кожуунуң Тээли суурунуң 41 болгаш 27 харлыг чурттакчылары болган.

Аныак назылыг хамааты, моон мурнунда күштээштин, дээрбедээштин болгаш нар-

котиктиг бүдүмелдер шыгжап чорааны дээш, кеземче херекте-ринге онаажып турганы илерээн. Бо удаада ол хоойлуга чөрүштүр наркотиктиг бүдүмел гашишти бодунга шыгжап чорааны дээш, херекке онаажып турар.

Ккаразыттырып турар дөртөн бир харлыг хамаатыга удур Россияның Кеземче Хоойлузунуң 228 чүүлүнүң 2-ги кезээ-биле кем-херекти онаап турар. Хоойлунуң бо чүүлү-биле кара-зыттырып турар хамаатының буруузу билдинер болза, хос-талгазын 10 чылга чедир казып болурунун барымдаазы бар.

Материалдарны Виктория АЙМАН белеткээн.
Кызыл хоорай.

Араганың кырынга чам үнер

ААРЫГ КИЖИГЕ ДУЗА ХЕРЕК...

Эзирип алгаш, улуска дыш бербес арага ижер кижилерни эмнелгеге чыт-тырып каар дээрге, ынавас, дезер, бодун аарыг берген мен деп миннип шыдавас болур. Оларны албадал-биле эмнелгеге чыттырып-тар арга база чок.

Ынчангаш шак мындыг бай-далдыг арагадан аарыг берген кижиге, ооң чоок улусунга кан-чалдыр дуза кадып болурул деп айтыргыны Республиканың наркология диспансеринин спе-циалистеринге салган бис.

Арагалаар кижини алба-дал-биле эмнедип болур бе?

Мурнунда ССРЭ үезинде арага, наркотиктерден аараан кижилерни албадал-биле эм-недип болур турган. Ынчал-за-даа амгы үеде хоойлу-дү-рүмнерниң өскерилгени-биле, кижиниң бодунуң эки тура-биле чөпшээрели чокта ону эмнээр хоруттунган — ол дээр кижиниң хостуг эргезин хажыткан деп санаттынар чорук болур. Ынчан-гаш наркология эмнелгезинге чыттырарда, аарыг кижиниң бодунуң чөпшээрелип турарын илереткен документиге албан ат салган турар ужурул.

Эмнедиринден ойталап, ынавайып турар, ынчалза-даа арагадан аарыг бергени илдең апарган кижини канчаптар-ыл?

Аарыг кижиге бо хүн ынаваза-даа, соң даарта боданы берип болур. Ынчангаш араганың хора-лыг салдарына аарыг кижиниң алысканын катап-катап чугаа-лап, хүн бүрүдө тайылбыр ажы-лын чорудуп, ооң чөпшээрелин чедип алырын кызыдар. Шак бо ажилды аарыг кижиниң чоок улусу, дөргүл-төрели, эш-өөрү, хүндүлээр улусу демнежип тур-гаш чорударга, үре-түннелдиг болур.

Оон аңгыда республиканың наркология диспансеринин чы-дар салбырына аарыг кижини чоок улусу эдиртип алгаш, кли-никтиг психолог эмчинин азы психиатр-нарколог эмчинин хүлээп алышыкчыныкче кээп болур. Олар аарыг кижини эм-недип алыр кылдыр шиитпир хүлээп алырынга арга-сүмезин кадып, психологтук дузаны көргүзөр. Психолог эмчи-биле чугаалашканының соонда, эм-недип алырынче диттигипкен таварылгалар эвээш эвес.

Дараазында бир арга. Эки үре-түннелдиг эмнээштин алган кижилер-биле сүмележи, олар-биле аарыг кижини эмнедип алыр кылдыр чугааны чорударга, ол кижиге чөпшээрелип болур.

Адак сөөлүндө, арага азы наркотиктерден хамаарылга-лыг, аарыгның сөөлү чада-зында чеде берген кижилерге хамаарыштыр ажыглап болгу-дег база бир дээштиг арга бар. Ол дээрге назы четпээннерниң эрге-ажыктарын камгалаар комиссияларның ажылы.

Бир эвес арага азы нарко-тиктен хамаарылгалыг апарган аарыг кижиге назы четпээн ажы-төлдүг болза, ол кижини эмнедип

алыр кылдыр чогуур негелдени ук комиссиялар тургузуп болур. Тодаргайлаарга, шак мындыг ада-иелер ажы-төлүнүң кадык-шылын, амы-тынын айылдыг байдалга тургузуп турар болгай. Ынчангаш дөргүл-төрелдери, ко-жалары, чоок улусу, башкылары, социал ажилдакчылар, тус чер бот-башкарылга органнының ажилдакчылары дүвүрээзинни үндүрүп, ук комиссияларга бил-дириштин кирип болур. Ынчан ажы-төлдүң эргелерин камгалаа-ры-биле комиссия ажылын чо-рудуп, ада-иезинден эмнелгеге эмнедип алыр негелдени салыр.

Бир эвес эмнедип, ажы-төлүн айылдыг байдалга арт-тырып, арагалаарын уламчы-лаар ада-ие болза, оларга ха-маарыштыр шыңгы хемчеглер-ни ап болур. Республиканың наркология диспансеринге 2016 чылдың дургузунда назы четпээннерниң эрге-ажыктарын камгалаар комиссияның чорут-каны 35 кижиге эмнеткен, 50 кижиге эмнээштин реабилитацияны эрткен.

Кандыг кижини эмнелгеге чыттырбайн барып болурул?

Кандыг-даа эмнелгеге аарыг берген кижилерни чыттырар болгай. Наркология эмнелгезин-ге база арага, наркотиктерден хамаарылгалыг апарган аарыг кижилерни чыттырар. Арагалаар кижиге бүрүзү аарыг болбас. Ол кижини аарыг бе азы анаа эзи-рик кижиге бе дээрзин психиатр-нарколог эмчи шинчип көргөш, тодарадып болур. Ынчангаш дыка хей кижилер арага ижи-алган болза-ла, наркология эм-нелгезинге чыттырып алыр деп соора билип чоруур. Эмнелге чери — арага ишкеш, эзирээн кижилерни сергедир чер эвес, а арагадан адырлып албас хире кылдыр аарыг берген кижилерни эмнээр чер-дир.

Наркология эмнелгезинге эмнедир өртектиг бе?

Республиканың наркология диспансери күрүнениң эмнелге чери болганда, аңаа эмнеди-ри халас болур. Чүгле эмне-дип келген кижиге ук эмнелгениң албан езу-биле хайгаарал бүрүткелинче кире бээр. Бир эвес ук хайгаарал бүрүткелинче кирбейн, чажыды-биле эмнедир күзөлдиг кижиге болза, ол ынчан өртектиг апаар. Оон аңгыда, эмнелгеде немелде ачы-ду-за хевирлери дээш база аңгы төлевирлер бар. Ынчалза-даа ол бүгүнү аарыг кижиниң бодунуң күзели-биле төлээр. А халас эм-недип турар аарыг кижилерни-даа, чажыды-биле төлевирлиг эмнедип турар-даа кижилерни ол-ла эмнээштин схемасы-биле, ол-ла эмнер-биле, ол-ла эмчи-лер эмнеп турар. Ында ылгалдыг чүүлдер чок.

Эргим номчукчулар, арага-дан хамаарылгалыг апарган кижилерден хая көрүнмейн, дуза кадарын кызыдып чоруулуңар. А ал-боттарывыс арага деп хоран-биле холбашпайн, оон ырак-ла чораанывыс дээр.

Надежда САТ.
Кызыл хоорай.

2030 ЧЫЛГА ЧЕДИР

ТР-ниң Аныяктар болгаш спорт херектериниң талазы-биле яамызы Тываның күрүне университети биле кады «Аныяктар – 2030» деп угланышкынныг өөредилгени эрттирген. Ооң киржикчилери чурттап эртип турар үевиштиң бергелеринге удур туржуп шыдаар чүткүлдүг оолдар, уругларны хевирлээр аныяктар талазы-биле күрүне политиказының арга-методтарын чугаалажып сайгарганнар.

Тус семинарга Тываның аныяктар болгаш спорт херектериниң талазы-биле сайыды Адам Текеев – модератор, Красноярск крайның аныяктар политиказының институтунуң удуртукчузу Николай Бажитов, ТР-ниң Баштыңының Администрациясының килдис эргелекчизи Кызыл Куулар, ТКУ-нуң социал айтырыглар талазы-биле проректору Алена Стороженко, инновация болгаш информатизация эргелелиниң начальниги Буян Донгак, экономика факультетиниң улуг башкызы Херел Бадарчы киришкен. Олышкыш кожуннарда аныяктар-биле ажил чорудар килдистерниң специалистери, Кызылдың мэриясының төлээлери, университеттиң студентилери болгаш республиканың аныяктарның хөй-ниити организацияларының харыс-салгалыг ажилдакчылары база киришкеннер.

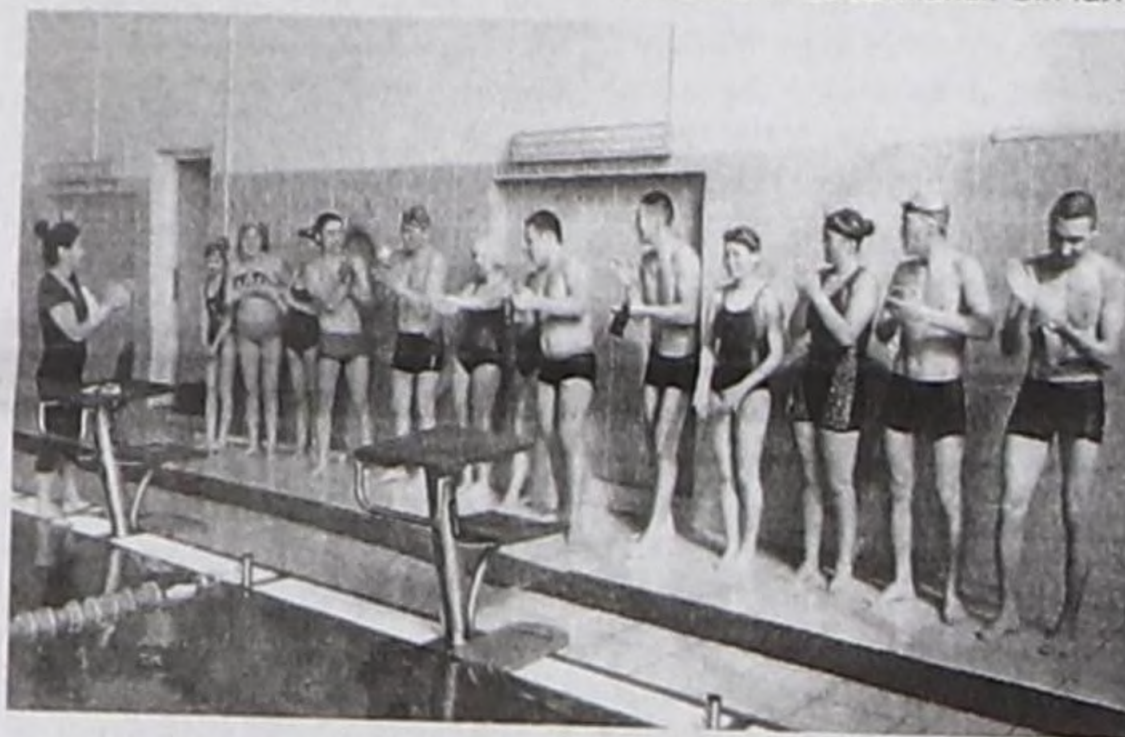
Николай Бажитов аныяктар төлөвилелдери-биле чоок ажилдап чоруур кижилер болгаш, эрттирер хемчеглерниң чедишкынниг болурунга дөрт магадылал бар деп айткан. Ол дээрже документи-лер-биле ажил, кадрлар, инфраструктура болгаш аныяктар-биле ажилдап турар специалистерниң деткимчези-дир.

Тываның аныяктарының эгелээшкыннеринге бүгү талаалыг деткимчени көргүзерин ТКУ-нуң ректору Ольга Хомушкуну: «Бо хүнде бар төлөвилелдер, Тываның күрүне университе-

диниң киржилгежи чокта, күүсеттинмейн барып болурун айтты чугула» — деп чугаалаан.

Чалаткан аалчылар Тываның аныяктар политиказының тургустунуп эгелзэн үе-чадазының дугайында сактышкыннарынга чедишкынниг ажилының чажыттары-биле үлежип, аргасүмени катканнар.

Тус документи 2030 чылга чедир ажилдап кылганы, регионнуң келир үеде социал айтырыгларын шийтирлелтер ажил-агылыг, сорулгалыг болгаш күзелдиг оолдар, кыстар республиканың аныяктарының аразынга хөй апаар дээрзинге магадылалды берип турар.

КАДЫК АМЫДЫРАЛ ДЭЭШ

Тываның күрүне университединге чаңчыл болган кадыкшыл хүнүнге тураскааткан маргылдааларны эрттирген. Үш дугаар чыл эрттирер турар бо спортчу байырлалдың эгелекчилери бойдус-география факультетиниң студентилери болган дээрзин сактып кээлиңер.

Шой көдүрери, аргамчы тырттары, хол бөмбүү, баскетбол болгаш спорттун өске-даа хевирлеринден аңгыда, бо чылын немешкен чаа чүүл – хол басчырынга мөөрей. Ооң эгелекчизи — университеттиң спортчу клубунуң директору, спортчу эртемнер кафедрасының эргелекчизи Сергей Ооржак. ТКУ-

нуң кадыкшыл хүнүң спортчу хемчеглериниң байырлыг ажыдышкыны болган соонда, дөрт аңгы спортчу шөлдеринге хары угда маргылдаалар эгелзэн.

Студентилер хоорайжыгажының шөлүңге болган мөөрейге хүндүскү салбырның студентилеринден аңгыда бот-өөредилге-биле өөренип турар студентилерниң киришкени онзагай. Оларның аразында республиканың ат-сураглыг мөгелери Сайын-Белек Тюлюш, Найдан Ооржак бар. Студентилер болгаш башкылар шыырак дээн ол ийи мөгениң кирип турган мөөрейлерин дыка сонуургап көргөннер.

Маргылдааның бир дүшкүүлүг өйү – бот-өөредилге-биле өөренип турар дөрткү курсчулары бирги салыгга аргамчы тырттарынга бойдус-география факультетиниң ийиги курсчуларының командазынга тиилелгени алзыпканы. Ынчал-

за-даа Чаан мөге Сайын-Белек дээн ышкыш тыва спорттун «сылдыстары» кирип турар команда дөмөй-ле шыырак тиилекчи болуп шылгараан.

Университеттиң дөрт аңгы улуг спортчу шөлүңге студентилерниң, башкыларның болгаш техниктиг ажилдакчыларының команда аайы-биле-даа, чаңгыстап-даа киришкен спортчу маргылдаалары солун, көрүштүг болуп эрткен. Ниитизи-биле чүс ажыг тиилекчилер шылгарап үнгеш, шаңнал-макталды чаалап алганнар.

ОЪТ-СИГЕН НОГААН БОЛУР

ТКУ-нуң студентилери университети чоогунуң девискээрин чаагайжыдар ажилга идепкейлиг киржирин уламчылап турар. Апрель айда пятница санында студентилер болгаш башкылар график езугаар хоорай субботнигине кирип турар.

Чүгле университетке хамааржыр ажилдар-биле кызыгаарлаттынмай, бистиң студентилеривис бүгү хоорай чергелиг «Кады бис!» деп төлөвилелдин идепкейжи болгаш күзелдиг киржикчилери.

2016 чылда ТКУ-нуң ректору Ольга Хомушкунуң эгелээшкыны-биле кагдынган турган Аныяктар сесерлиин чараштыр кылырын шийтирлээш, шеф-

Аныякта ТЫВАНЫҢ КҮРҮНЕ УНИВЕРСИТЕДИНДЕ

ке алган. Ынчан ооң ажилчын бөлүүңге ректордан аңгыда эртем ажилының талазы-биле проректор Урана Ондар, өөредилгеден дашкаар ажил чорудар болгаш социал айтырыглар харылаар проректор Алена Стороженко, Тываның күрүне университетиниң ботаниктиг садының удуртукчузу Николай Дубровский болгаш инженер-техниктиг факультеттиң «Хоорай ажил-агылы» кафедрасының эргелекчизи Алдын-кыс Дадар олар кирген.

Неделяның вторник болгаш четверг санында Аныяктар сесерлиин чаагайжыдар ажилдарже студентилер доктаамал үнүп турар. Эгезинде, хар эрзэн соонда, көстүп келген шилдер, целлофан хаптар, алюминий, чук, улуг-биче банкалар, ооң соонда даштар дээш чылдан чылче хорум болуп чыткан аңгы-аңгы бокту чыгаш, савалааш, үндүр сөөрттүргөннер.

Келир үеде чечектелген сесерлик турар черни аштаан соонда, хоорай чагыргазының харысгалыг ажилдакчылары-биле ында бар ыяштарны эмнээр болгаш кыры бергеннерин кезер ажилдар чоруп турар.

Чоогунда бажыңнарның чуртакчылары ында теректерни чүге кезип эгелзэнин айттырып кээп турганнар. Кызыл хоорайның Баштыңы Дина Оюн идепкейжи хоорайжылар, аныяктар-биле ужуражылгага тайылбырны кылган. Каш удаа болган ыңдыг ужуражылганың соонда

ирип кыраанындан, хатка азы анаа-даа бажыңнарның кырыңче кээп аайыл бар турганын дэп лээн. Оларның орунуга ыяштарның өзүмнерин т

Дыштанып олурар с лар, бок төгөр урнала үеде бар чырык бээр 28 а ка 18-ти немей тургузар. С сесерлик улам чырык дээш, 40 торшер фонар болгаш суг дамчыды чартып, эде кылыр аж чоруп турар.

АВАМ ШАЙЫ

Тываның Баштыңы Ц Кара-оолдун «Чаңгыс чаңгыс бүдүрүлгө» деп вилелиниң херек кырың танып турарының бир чик ТКУ-нуң чемненилге комб

тус черниң продукциязын

лай бергенин айттып болу

Университет-биле «Ар көдээ ажил-агыл херекте

кооперативиниң аразың а

ажылдажылга дугайың

рээге бо чылдың март ай

салдынган. Тус дугуржу

гаар бүдүрүлгө универси

алды чемненилге черле

чем-биле хандырып турар

Студентилер чаа

сүт, ээжегей, өреме

хойтпакты күзээни-бил

дып ап, чемге ажылгап

Тус чем күрүне стандар

дүүштүр кылдынган болт

кадыкшылга хора чо

ганы-биле Саян арты

киир сөөртүп турар өск

кызылчылар Аныяктар сесер-лии кайы хире шиник, чараш кылдыр чаартына бээрин билип алган. Харын-даа улуг-даа улус, аныяк оолдар-даа маңаа спортчу шөлдерни, дыштаныр бөсөдкелерни немей тургузарын, чаш уругларын коляскада идип алгаш, селгүүстөп, агаарлаар черни тудуп алырын саналдаан болгаш студентилерге дузалажырын шийтирлээшнер.

Аныяктарның база бир саналы – Аныяктар сесерлиин арага ишпестерниң зоназы кылыр болгаш ол девискээрге аңгы-аңгы культура-массалыг хемчеглерни эрттирбери болган.

«Хоорай ажил-агылы» кафедрасының эргелекчизи Алдын-кыс Дадар ооң мурнунда маңаа үнүп турган ыяштарның

бүдүрүкчүлериниң бараан-рындан шынары эки. «Ар» кооперативиниң ак чөм

өртектери чийк болганы-ба

база ылгалдыг.

Чем делгээн баарта

да стаканнарда куткан

хойтпак, өреме, ээжегей

аңгыда быжырган сыр

тер, варениктер доктаа

бар болганы онзагай. Ол

каш студентилерниң болт

башкыларның бир ынак

суну чаа хайындырган

тыва шай. Бир чемненил

ижип ора, «Шаанда чашкы

сагышка кирди...» дээни

анаа эвес.

ТКУ-нуң парлалга

нының материалдары

Шончалай ХОВА

белет

ДЕЛЕГЕЙИ

ЫННЫҢ аалчызы

ЧУРУКЧУ, ШҮЛҮКЧУ

«Сорунза» чечен чогаал
тыжышкынының кежигүнү,
аадыкчы салым-чаяанның
аадыкчы чурукчу, шүлүкчү Олим-
пий Доржуну номчукчуларга
аадыкчылар-дыр бис.

Олимпий Ахметович Доржу Кызыл
аадыкчы төрүттүнгөн. Ол Кызылдың
аадыкчы аттыг уран чүүл шко-
ла-дагы чурулга талазына 9-ку класын
аадыкчы 11-ги класын ТКУ-нун төөгү
аадыкчы белекел класына
аадыкчы.

Олимпий Доржу

Олимпий бойдус чурумалы, эт-
тер, кижилер дээш өске-даа
арны чуруп чоруур салым-
чы чурукчу. Ол чуруттунарын-
та шүлүккө база бодалда-
редип чоруур. Шүлүк чогаа-
ус, тыва дылдарга школачы
анда-ла шенеп бижип эгелзэн.
лүктеринден, чуруктарындан
чоруур кижиниң сагыш-сетки-
ниинге хамаарылгазын, киж
уң чалыы үезинде оюп эртпес
гы ынакшылдың сарынын,
ийке көрүүшкүнүн катапта-
овур-хевирлер, уран аргалар
тургаш, чечен-мергени-биле
чураанын көрүп болур. Ын-
оң чогаадыкчы ажил-ижин
бараалгаттывыс!

Эрес КОЛ.

АВАМГА

аамның аактыг-кээктиг
оруктарын
аадыкчы, дептер-номда
айтып кагбаан...
ээрим кара булут
шыва бээрге,
р хунчүгөжим — ынак авам.

аадыкчы, муңгак хөөнге
алысканда,
аамның чаңгыс дому —
эргим авам.
аадыкчы, кадыг үе чыгап кээрге,
аадыкчы кээр Бурган сен сен,
аадыкчы ынак авай!

САЛГЫН

аадыкчы, чылдар
шуужуп эртерге,
ени хаая-хаая
сактып кээр мен...
аадыкчы сээң сөөлү сөзүң
дамчыткан дег,
аадыкчы оожум сымыранып
эрте берди.

аадыкчы соолаңайнып,
дүвүрөксеп,
аадыкчы дилегзинип, хая көргөш,

«Далашпайн көр, часкы салгын,
бичии мана,
Тааланчыг үнү катап дыңнат!»
дидим.

Ынчалза-даа салгын меңзэ
харыы бербейн,
Ынаар эстеп, дүвү-далаш ужугупту.

ДҮНЕКИ АЙ

Даштын айның чаражын!
Далаш чокка дээрни эргип,
Хүлүмзүрүп, өөрзөн дег,
Хүргүл чырыын чажып тур.
Дүштеринче, уйгузунче
Дүвүрээзин чагдатпас дээш,
Шылаан чоннун амыр-дыжын
Шыгжап алган чоруур ышкаш.

ЭСКЕРБЭЭН СЕН

Билген боор сен:
Бистер ийи кажанда-даа
душпазывыс.
Билбээн боор сен:
Бичии чүрээм чүгле сен дээш
саргы бээрин.

Эскерген сен:
Эге чагаан кайы хире өөрткенен.
Эскербээн сен:
Эриг баарым чүгле сен дээш
ыстай бээрин.

БО-ЛА ХООРАЙ

Бо-ла хоорай, бо-ла белдир,
Болчаг чери өскерилбес.
Бодум тояш, шылаан-даа бол,
Бодамдарым хевээр ийин.

Эне-Сайым, сээң-биле
Элзэн үем агып батты.
Эрткен өйдө сеткилим дег,
Эриң кыдыы өскерилген.

Кудумчуда далаштыг чон
Куду көрүп, шуушпушаан...
Хиним тудуш хоорайымның
Кижилери хыйыр-кылчаң.

Бо-ла хоорай, бо-ла белдир...
Болчаг чери өскерилген.
Бодум тояш, эглип келдим.
Бодамдар ам көңүс өске.

ЧАГАА

Экии, эжим! Кайда,
кандыг чурттап чор сен?
Элзэн үе биживээн дээш, буруудатпа!
Чылдар өттүр эжим сени

сактып чораан
Чыылган сагыш-сеткилимни
бижип ор мен.

Бодамдарым эриин ажыр,
сөңнээр дээрге,
Бо-ла чагаа каш-ла
домак, сөстүг боор-дур.
Шыны херек, сөңнээр чедип,
ужурашкаш,
Шыгжап чоруур ишти-хөңнүм
сөглээр боор мен.

Сээң харын шуудай берген
сурааң дыңнааш,
Сеткил-чүрээм ала-чайгаар
өөрү бээр-дир.
Ол-дур харын, кызымак-ла
кижи боор сен,
Орууң доза доктар-моондак
турбас болзун!

Менде чүү боор, биез хевээр...
Чүгле харын
Мегелерден шылап, түрзөн
өскүс чүрээм
Амыдырал агымындан кокла дилеп,
Аас-кежиин амдыгаа дээр
тыппайн чору.

Хөрек-чүрээм чүгле сен дээш
соп-ла чорда,
Хөңнүм бижээн чагааларны
манап чору.
Бажым дүгү агаргыже харыы манап,
Байырлашпайн, чүлгү чагаам
доозуп ор мен.

«АНЫЯК ӨГ-БҮЛЕГЕ — КЫШТАГ»

АМГЫ ҮЕДЕ 140 ХУРАГАН

Тываның аныяктары өгбелериниң
кылып чорааны ажил-ижин катап тур-
гузуп, оларның ээлеп чорааны эрги
хонаштарын катап дигизип, кыштаглар
тудуп эгелзэни эң-не чөптүг эгелзэш-
кин. Тыва кижии шаандан тура мал ажил-
агыи-биле халбактанып, ажи-төлүн
өстүрүп, амыдырап чораан болгаш,
«Хойлуг кижии каас, инектиг кижии тодуг»
деп чугаалап чорааннар.

Кызыл кожунунуң Элегес-Аксы суурунун
«Аныяк өг-бүлөгө — кыштаг» губернатор
телевилелиниң баштайгылары — Айдың
Дыдыраш-оолович, Айслу Леонидовна
Монгуштарның өг-бүлөзи. Оларның кыштаа
суурдан ырак эвесте, 3-4 хире километр черде
туттунган.

Айдың биле Айслу Монгуштар кайызы-даа
Кемеровонун даг ажил-агыи техникумунун
геолог мергежилин доосканнар. Тывага
келгеш, мергежилин аайы-биле Айдың
«Лунсин» бүдүрүлгезинге, а Айслу Тожунун
алдын черинге ажилдап турганнар. Ол үеде
аныяктарны деткип, мал ажил-агыинче
хаара тудар губернатор телевилели Тывага
эгелей бээрге, өскөн-төрзөн суурунун мур-
нундан аңаа киржир күзелин илереткеннер.
Монгуштарның малчыннаар дээн изиг күзелин
суурунун чону бир үн-биле деткип, шилип ал-
ганынга дыка өөрзөннер.

Элегес-Аксының чурттакчылары бо аныяк-
тарны мал ажил-агыинче деткээни таварыл-
га эвес. Оларның кайызының-даа ада-иези
ук-төөгүзүндөн-не малчыннар. Аныяктарның
телевилелге киржир мурнунда ада-иезиниң
бода болгаш шээр малын кадаржып, каракта-
жып берип чорааны, амгы үеде шилип алган
мергежилинге улуг ажил-агыи болган. Ада-
иези уругларының төрзөн суурунга арткаш,
мал ажил-агыинден халбактанып, малчын
деп ажил-агыинде шилип алганынга
аажок чоргаарланыр. Уруглары чоннун бер-
ген идегелин ышкынмай, эрес-кежээзи-биле
малының бажын өстүрө бээр дээрзинге
бүзүрээрлер.

Эрткен чылын бажың болгаш кажаа тудуу
тударыңа оларның дөргүл-төрели, эштери
болгаш суурунун чону эки тура-биле кээп,
чайны чайладыр дузалашкан. Айдың Монгуш
боду черле шевир, ажилчын кижии болгаш,
хөйүнү дузазы-биле, өске кожуннарның
киржикчилери-биле бир дөмей, 36 дөрбелчин
метр хемчээлдиг бажыңны, дооразы 9, узуну
30 метр хемчээлдиг улуг кажааны шевиргени-
биле тудуп, кыштаг девискээрин чурттаарыңа
таарымчалыг кылдыр чаагайжыды кылып
алган. Аныяктарның чаа кыштаан сонугаан
аалчылар-даа, даргалар-даа келгеш, бажың
биле кажааның шевиргин чараш тудуп каанын
бо-ла магадап чугаалай бээрлер.

Аныяк малчыннарның амгы үеде берге
айтыры — суг. Олар ижер сугну чартык ки-
лометр ырак черде кожа аалдың кудундан,
чиик машиналыг четкеш, узуп ап турарлар.
Чылыг үеде мал-маганын Элегес хемнин
суундан сугтарып алыр аргазы бар. Ындыг-
даа болза, кышкы үеде хемден мал сугтары
болдунмас. «Арыг суг чокта дыка берге-дир,
чүнү-даа канчаар дээрге, суг херек апаар» —
деп, Айслу Монгуш чугаалады. Ынчангаш бо
чайын оларның улуг ажилдарының бирээзи
— кудук кастыраары.

Аныяктарның хүлээнип алганы 200 баш
төрүүр хою октябрь айда-ла оолдап эгелзэн.
Телевилелдин негелдезин езугаар арга-дур-
жулгазы эвээш аныяк малчыннарга чылыг
үеде март, апрель айларда төрүүр хойлар-
ны садары көрдүнгөн турган. Ынчалза-даа
чамдык малчыннар хойларның боозадылга
үезиниң чурумун шын сагывайн турганындан,
аныяк малчыннарга күсүк үеде төрүүр хойлар-
ны садыпкан таварылгалар эвээш эвес.

Айдың Монгуштуң ада-иези арга-дуржул-
газы эвээш уругларының ажил-ижин деткип,
баштайгы үеде оларның мал-маганын карак-
тажып бээр-биле чанынга кыштааны эки
болган. Чажыргаш канчаар, мал соок үеде
түлүктээш, чамдык хойлар ара салып, чаш
хураганнары мал болбайн, өлүп-хорап-даа

Айслу, Херел иешкилер.

турган. Ындыг-даа болза, боттарының кы-
зымаккай, эрес-кежээ чоруу-биле амгы үеде
140 ажыг хураганнары онча-менди камгалап
алганнар.

Кышкы үеде хой оолдаарга берге деп
чүүлдү өөренип көргөш, бо чылын хойлар-
ын чылыг үеде оолдаар кылдыр үезинде
боозадып алырын шийтпирлээнер. Черле
ынчаш хойлар садып алгаш, хүлээнип турар
үеде мал эмчилери болгаш көдээ ажил-агыи
специалистериниң киржилгези албан херек
дээрзин утпаза эки. Олар малдың кадыының
байдалын хынап, кажан оолдаарын тодара-
дып бээр ужурулуг. Ол ынчан өйүндө төрээш,
ара салыр таварылгалар эвээжээр дээрзи
билдингир.

Хойларның кидин түлүк төрүүр үези
эрте бергенде, өгнүң херээжен ээзи Айслу
Монгуш Элегес-Аксының «Салгал» уруглар
садынче кижизидикчи башкының дузалак-
чызы болуп ажилдап кирип алган. Оларның
оглу Херел база авазының ажилдап турары
уруглар садынче барып турар. Авакылар
хүннүң-не ажил шагының соонда кыштаанга
келгеш, чаптанчыг хураганнарын эмзиржир
чаңчылдыг.

Кажааның хемчээли улуг болганындан
кышкы үеде 200 баш хойга арай соок болган.
Ынчангаш ийи аңгы кылдыр өрзэлдеп ал-
ганнар. Оң иштинде хураганнар аңгылаар
өрзөлчигештерни Айдың ада-иезиниң сүмези
езугаар кылган. Кышкы үеде чаш хураган-
нары чылыг бажың иштинге азырааш, шору
доругга бээрге, кажааже үндүрер. Ам төрүүр
хойлар эвээш арткан болгаш, сакман ажилы
чиигээн. Удавас хой кыргылдазының үези
келир, ынчангаш хой кыргырынга херек
чидиг хачылар садып, дузалакчыларының
чиир аш-чемин садып алырынга белекелди
чорудуп эгелзэннер.

Күзүн дүжүрүп алганы 17 тонна сигени
ам эвээш арткан-даа болза, баштайгы көк
үнгүжеге чедер. Амгы үеде хураганнар шору
доругуп, иелери-биле кады одарже үнүп турар
апарган болгаш, сиген шоолуг чивейн турар-
лар. Телевилелдин чурумун езугаар 2 чыл
болгаш 200 баш хойну дараазында киржик-
чилерге дамчыдар болгай. Ынчангаш Айдың,
Айслу Монгуштар чаш хураганнарын онча-
менди өстүрүп, баш санын чидирбес дээш,
бар-ла күжүн мөөңнөп, эрес-кежээ ажилдап
турарлар. Олар каш чыл эртерге, малының
бажы өзүп, шуудай бергенде, уксаалыг мал
тударын планнап алганнар.

Сайсуу ДАРГЫН-ООЛ.

Авторнун тырттырган чуруу.

Эр мөзү-бүдүш

БАШКЫ, ЧОГААЛЧЫ, ЭРТЕМДЕН

Борис Оюлуевич Казырыкпай аравыска чораан болза, 2017 чылдың июль 22-де 60 харлаар турган. Ажыл-чорудулгазы, чогаалдары-биле билдингир, топтук бүдүштүг, эскертинмес бөдүүн ада, башкы, чогаалчы, очулдурукчу, критик, чогаал шинчилекчизи улуска көскүлөң эвес чораан.

Ол өскөн төрзэн Мөңгүн-Тайгазының чиргилчинниг бүрээленчек делгемнеринге хамнаарактың кыңгыраан ырын, өзеннерден шулурткайнып баткан дамырак кара сугларның аялгазын, ада-өгбелериниң кайгамчык уран-чечен үлегер домктарын, тывыздыктарын, тоолдарын дыңнап, бодунуң үежилери оолчугаштар-биле чаш шааның шывык аътчыгажын чарыштырып өскөн. Бористин адазы Ойлу Саая, а иези Долгар Салчак база оларның кайызының даа өгбелери тыва улустуң аас чогаалының янзы-бүрү хевирлерин, ылаңгыя тыва тоолдарны уругларынга, уйнуктарынга ыдып берип чораанындан оларның өгбүлезинге чогаалдыкчы салымныг ийи оолдары Борис биле Оттук-оолдун «Бодаалдар» (2000) деп ному чырыкче үнгени таварылга эвес.

Борис Казырыкпай-биле чогаалдарывысты аравыста сайгаржып, сүмележип, очулга ажылын кады кылып чордувус. Ол бир катап шүлүктөриниң ийиги чыындызын, ында бар чамдык шүлүктөрниң аттарын канчаар адаар аайын тыппайн, уругларым-биле сүмележип олурумда, бажыңга кирип келген, Чаа үнер чыындымны кичээнгеилг номчааш: «Шүлүктөриң боттары-ла мени мынчаар ада деп чыдырлар ышкажыл. А чыынды номуң адын «Мөңгилг сын кызы мен» кылдыр адап ал деп сүмелзэн. Ол алызындан чогаалдыкчы салым-чаяанныг болуп, студент чылдарында башкы институтунга

өөренип тургаш, улустуң аас чогаалына хандыкшып, уран чогаалдың далайынче шымны берген. Ол эртем-шинчилел институтунуң даалгазы-биле Тываның сураглыг критиги Антон Кавааевич Калзан-биле Даг-Алтайга сургакчылап чедип, алтай улустуң аас чогаалын шинчилеп, тыва чоннуң аас чогаалы-биле деңнеп, шинчилел ажылының шенелдезин кылган. Борис Оюлуевич аныяндан алыс эртем ажылынга сундулуг болгаш, сөөлүндө билдингир бир эртемденниң чалааны-биле Тываның эртем-шинчилел институтунуң эртем ажылдакчызы болуп ажылдай берген...

Институт соонда Мөңгүн-Тайга кожуунуң Кызыл-Хая, Мур-Гур-Аксы ортума школаларына орус, тыва дыл, чечен чогаал эртемин 20 ажыг чыл башкылаан. Ырак, көдээ черге башкы кижиниң чымыжы дыка улуг. Ооң ажы-төлү шупту чаш (6 киж). Харааданчыг чүве — алды ажы-төлүнүң авазы, сааттыг ие эмнелгеге чок апарган. Амыдыралының кончуг берге үелеринде ол башкылавышаан, чаш ажы-төлүн азыравышаан, өг ажылы, ажы-төл, кудуктан суглаар, от-көзү дээш чүнү-даа кылып чораан. Ие орнунга ие, ада орнунга ада хүлээлгезин күүсеткен.

Ынчалдыр дөрт кызын, ийи оглун өскүссүрөтпээн. Уруглары Чойган, Чодурааны база

оглу Буяны Кызылга университетке, а уруу Шеңнени Томск хоорайның башкы университетинге, кыстарының хеймери Шончалайны Санкт-Петербургка П.Ф. Лесгафт аттыг университетке, акша-төгерикке бо-ла чединместеп турза-даа, соңнуг-мурнуг өөредип алган. Оон оларны улаштыр өглөп-баштап, чылдың чыгыы немежип турар уйнуктарын азыражып, чайзырап турганын бо-ла сактыр мен. Ынчангаш ол кончуг быжыг туруштук башкы болурундан аңгыда, шыдамык, шийтпирлиг, езулуг ада дээрзин Борис амыдыралында херек кырында көргүскөн. Ооң Чойганы мээң улуг уруум Азий-биле чаңгыс классчылар, ажы-төлдөрдөвис бот-боттарын эки билчилер. Санкт-Петербургтун университетинде өөренип турар хеймер кызы Шончалай-биле харылзаам үспейн, ам-даа ара-лажып чор мен.

Ол амыдыралдың бергелеринге торулбаан. Езулуг эр мөзү-бүдүштүүн бадыткап, «Эр чол» деп ному бижзэн. Борис Казырыкпай бо номунда өгбелерниң байлак арга-дуржулгазынга даянымышаан, улустуң аас чогаалын, Тываның билдингир болгаш аныяк-даа чогаалчыларының чогаалдарын, кожа-хелбээ чоннарның база делегей литературазын чедимчелиг ажылгаан. Ылаңгыя тыва улустуң аас чогаалындан кириген чүүлдери тывыздыксыг, дыңнаксанчыг, дээштиг.

Төрзэн чонунга хүндүткелдиг, ат-алдарлыг кижилериниң амыдыралын, ажыл-ижин делгеренгей бижип, оларның экер-эрес эр атка төлөптин чижек кылдыр номунда кириген. Өөредилге номун тургузары кончуг харысалгалыг дээрзин билип, ону белеткээринге улусчу педагогиканың дигизикчилери, аас чогаалының чыыкчызы Чүлдүм Монгушевич Чаптың, Красс Байыр-оолович Салчактың, Херел-оол Дажи-Намчалович Ооржактың, Галина Донгаковна Сундуйнуң арга-

сүмезин кадып, дыка дузалаанын Борис Оюлуевич сеткилинден үнелеп чоруурун бо-ла дыңнаар чордум.

Борис Казырыкпайның улусчу чаңчылдарны суртаалдаан «Эр чол» деп ному эде тургузуушкун үезинде, уруглар хамаанчок, улуг кижилер муңгарап-муңчулуп турда, чоннуң хей-аъдын канчаар-даа аажок көдүргөн. Ол чүгле номну бижип кагбайн, аңаа үндөзилзэн «Тыва чаңчылдар» кичээлдерин бодунуң программазы-биле эрттирерге, өөреникчилер дыка сонугураар турган. Ооң ол кичээлдериниң хевирлери янзы-бүрү: кичээл-ужуражылгалар, кичээл-мөөрейлер, кичээл-лекциялар, чамдык кичээлдер төөгүлүг черлерге походтар, экскурсиялар дээш оон-даа аңгы. Ол кичээлдеринге кожуунуң сураглыг хоочуннарын, ажыл-ишчи, алдар-аттыг кижилерин чалап турган.

Бо өөредилге номун тургузарына ооң башкы ажылындан аңгыда, «Башкы» сеткүүлүнге чер-черден башкыларның чоруткан ажылдарын хынап, редакторлап ажылдааны, оларның арга-дуржулгазындан ажыктыг эки чүүлдерни сактып, шигээдип ап турганы база улуг деткимче болган. Республиканың башкыларынга ооң «Эр чол» деп ному езулуг белек.

Кандыг-даа байдалдарда, каяа-даа чорааш, оваарымчалыг, сагыш-сеткил талазы-биле быжыг туруштук, бергелерге торулбас болурун ол чугаалап чораан. Башкылар А.С. Шаалы, В.Б. Монгуштуң бижзэни «Кыстың бүдүжү» деп элзэди кыс уругларга өөредилге номнарының соонда, «Эр чол» деп номга хамаарыштыр республиканың школаларына элзэди оолдарга өөредилгени, ажылдарны калбаа-биле чорудары чугула.

Борис Оюлуевичини очулдурукчу. Кады очулдурганы-выс Юрий Промптовтуң «Азия диптиң төвүнде» деп ному бисти

улам чоокшулаштырып ажылын бир демниг, шыкылырынче албадалыг Казырыкпайның очулдырынга сундулуун, бердиги ажылдаарын, ол өйде өгбөтүк апаарын, могап-шыдаа билбес ажылгыры эскерген мен. Чонаада хой тургуспас» томаан туг боду очулга үезинде шыңгыы, сөс бүрүзүнге чалыы кедерей бээр.

Очулга талазы-биле профессионал бедик мерген Накадзима Ацуси «Шүлүг човулаңы», Златко Диз «Корзина», Левингстон «Аданың алдагалалы», даса «Бөгүнгү хүн», «Чогаалчының сөзү», «Уран дойду», «Тибет чүлөксээш», Гарсия Лорка кара айлар», «Ынак чуртундува», «Бо ораны мен», «Айже көргөш, төлү шаглыг болза», Расулов «Ырлар куштар да чор», «Кыжырмактар млып», «Омар Хайям «Руб «Арага ижер мыйыстар» мелдер», Василий Шук чогаалдары дээш оон-даа очулгалары херечилзэн.

Талантылыг шүлүкчү, курсчузу Антон Үерж «Хээлер», «Саарыг ыра Донгактың «Күзел ханд казымза», Саая Май «Шалың» дээш өске-даа чыларның номнарына үнелел-рецензияларны бичилген. Талантылыг шүлүкчү турган, озал-ондактан чалыы назынында чар кады төрзэн дунмазы От Казырыкпайның чогаал шүлүктөрүн, чагаалары гаш, солуннарга, «Улук сеткүүлге парладып, оорук адынга меңге тураска ажылды кылган.

Үстүндө адаанывыс «дар», «Эр чол» деп ном аңгыда ол 2008 чылда килимниң челээштери» деп ну чырыкче үндүргөн. Чо поэзиязынга дөзөвилеш уруглардан тургустунган, тызьяда «Ожук даштары» деп бергенивис шүлүктөрүн бичилген.

Зоя ДО

шүлүкчү, очулду Москвада асп

АЧАВЫСТЫ СAKTYП ОРА

Чер кырынга чаяаттынып келген кижиги бүрүзү бодуну-биле салым-чаяанныг, бир-ле онзагай бүдүштүг болур.

Бистин ачавыс Биче-оол Валерий Монгул-оолович база ындыгларның бирээзи. Ол Улуг-Хем кожуунуң Чодураа суурунга чурттап чораан, амгы үеде бистин аравыста чок. Ачавыс РСФСР-ниң спорттук хоочуну, Тыва Республиканың алдарлыг механизатору, хөй санныг шаңнал-макталдарны эдилекчизи, Улуг-Хем кожуунуң Начын мөгези чораан.

Ол 1955 чылдың август айның 28-тиң хүнүндө өг-бүлениң улуг оглу, ада-иезиниң өөрүшкүзү болуп, алдын хүнүн адаа черге аас-кежик көрүп амыдыраар кылдыр чаяаттынып төрүттүнгөн. Бодундан бичии хөй дунмаларлыг, олары-биле туттунчул-халбактанчып, ажыл-ишке бичиизинден дадыгып, улустуң улуг оглу болгаш, амыдыралче бурунгаар көрүштүг, тутканын салбас; туралаанын кылыр, турза узун, тутса мөгө кижилерниң бирээзи чораан. Назы-хары четчип, амыдыралдың чаяалгазынга чагыртып, чер кырынга чүү-даа чүве эжеш болур бойдуштун хоойлузунга чагыртып, кады чурттаар эжинге таваржып, чалыы чараш чаңгысклассчызы

Кара-кыс Кызылмааевна-биле чурттап, ажы-төлдүг, аас-кежиктиг болганнар. Амгы үеде оларның соон салгаар салгалдары амыдыралды уламчылап, өзүп-көвүдөп чоруурлары бо.

Ачавыстың ажыл-ишчи намдары «Күш-ажылдың хостуу» совхозунга эгелзэн. Оон бээр-ле ол трактористеп, ажылының үре-түннелдери эки дирип, Москва, Ленинград хоорайларже баар путевкалар-биле шаңнадып, ук хоорайларга дыштанып чораан. Сөөлүндө Чааты аттыг кооперативтен кадыының байдалы-биле хүндүлүг дыштанылгаже үнгөн. Бо-ла чурттап эрткен чуртталгазында ол күш-ажылдан аңгыда спорттан халбактанып, Улуг-Хем кожуун иштинге болуп эртип турган хүреш маргылдааларына үргүлчү шүглүп, үжүрлежип, октаттырып, октап-даа чораан кижиги.

Бодунуң коданында мал-маганының когун үспейн, ылаңгыя чылгы малды аажок сонугурап өстүрүп, аңаа камныы аттыг чораан. Азыраан аъттары семис-шырак, чүгүрүк, кожуун чергелиг аът чарыштарына удаа-дараа сүрүштүр эрткилеп, эззинге шаңнал-макталды эккеп чорааннар.

Кижиниң кадыы дег чүве чок, ачавыс арай аныяанда аараан. Ол аарыг-биле, мөгө-шырак кижиги болгаш, чылдар дургузунда туржуп келгеш, түңнелинде, 2014 чылдың май 4-те чараш, чаагай амыдыралдан, алдын-сарыг ай, хүнүндө, алган эжи, ажы-төлүндө, акы-дунма,

төрөл-чонундан кезээ мөңгези-биле чарлып чоруткан. Ачавыс чок апарган соонда, бир чыл болгаш Улуг-Хем кожуунуң «Начын мөгези» деп атты тывыскан. Ийи дугаар чылында Чодураа суурга Шагаа байырлалында хүрешти, төрөл-бөлүк ачавыстың 60 харлаанынга тураскаадып, эрттирген бис. Ынчан Тыва Республиканың Чазааның Баштыны Шолбан Валерьевич Кара-оолдун адын салганы «Россия биле Тываның каттышканының 100 чылдаанынга» тураскааткан хүндүлүг бижиин алдывыс.

Ам ачавыс чок болганындан бээр 3 чыл болуп турар. Май 4-те аңаа тураскаадып, Улуг-Хем кожуунуң Чодураа суурунун девискээринде турар Хараар-Тейге тыва эр кижиниң үш оюну деп мөөрейниң хүреш маргылдаазын база ачавыстың чырык адынга тураскаадып эрттирер деп турар бис. Ол төлөвилелди ачавыстың чээни, Тыва Республиканың алдарлыг артизи Айдаш Иванович Барыңмааның эгелээшкени-биле каш чыл бурунгаар эгелзэн.

Ам чон аразына алдар-аттыг чораан шыырак мөгелерни сактып чорууру-биле база өзүп орап салгалды спортка хандыкшыдар сорулга-биле бир-ле дугаар бо мөөрейни эгелээр деп төрөл-бөлүк дугурушкан бис. Дараазында чылын маргылдааны эрттирер төрөл аймак эстафетаны ол хүн бистен чон мурнунга хүлээп алырынга белең.

Алдан ийи чыл оон бээр ам эрте бис Аалга чаштың «Ыңаа!»

дээни чаңгылаан

Ада-ие улуг оолдуг болганы дээш, Артыы-иштии кожаларын чыып, дойла

Чочак мөгө, күдөр эр-даа кавайың Чаглыг ужа мөмбүңнедир соруп чы Ава-ача ону чаптап, доруктуруп, Ажаанзырап чоруп турда, үе эртте Чаатывыстың көктүг-шыктыг аны Чажыт өөрү-биле кады хүрешкиле Онагларын октап чорааш, хүндө Олчаан хүреш — ынак оюну болу бис Өртемчейде бүгү чүве өзүп-төрүү өлүр-чөд

Аңаа удурланыр мөңгө назын черле турба

Амы бар, чок бойдузувус үүлөзүн кижиги бү

Амыр-дыш чок уткуп, үдээр херзөө ындыг чү

Эгиттинмес качыгдалдың эгилт кара х

Элдеп-эзин бир-ле хүнде дүмбей дүн дег кыннып кел

Азырааны кодан бажы Ашак-Бора аъдын муң

Аалывыстан ачам ашак айттан арлы бер

Чинчи ЧЫРТАК Кызыл х

Эмнигде — күштүг

ТАНДЫ-БАЙЛАК
ОРАНЫМ»

Бо чылдың 6-7 айларда «Тан-
— мой благодатный край»
2 томнуг номну чырыкче
ндүрер. Ооң утказы: Тан-
ула, Танды кожууннун төөгүзү,
жууннун агаар-бойдузу, хову-
елдери, тайганың арга-эзими,
мнар-хөлдери (аржааннары),
мнар-куштары, балыктары, кат-
мизи, мөөгүлери дээш оон-даа
ске.

ндезин чурттакчылары ары, өвүр
арының тыптып келгенин, оларның
ап чораан девискээрлерин база би-
Тываларның манчы-кыдаттарның
алының адаанга (1757-1911 ч.ч.)
ылдар иштинде чорааны, оларга
тура халышканы база тиилээ-
оюн уктуг өгбелеривистиң кол
ээлеп турганының дугайында,
ыда амбын ноянна башкарып
ниң дугайында материалдар

бын-ноян Оюн Комбу-Доржунуң
едугаар 1912 чылда Тыва Респуб-
аңгы күрүне кылдыр, Тываны
тап алыр сорулгалыг орус хаан-
илээн бижииниң, репрессияга
хөй оюн уктуг өгбелеривистиң
ышканын, Тываның казаанга оюн
арның ажилдап чораанын, ха-
болгаш Ада-чурттуң дайынынга
түг өгбелеривистиң маадырлыг
арын, ТАР-ның тургустунган чери
үг суур Суг-Бажы дээрзин база бо
н билип ап болур.

урларның, колхоз-совхозтарның
ага тургустунганы, Тан-ды ко-
уң казымал байлактары, Со-
стиг Күш-ажылдың Маадыр-
тыва театр, филармонияның,
«ансамблиниң база күш-
ра болгаш спорттуң оюн уктуг
ыг үндезилекчилери, кожуунда
ы төлдү өстүрүп, кижизиткен
р иелер, Бай-Хаак, Кочетов
ларының 100 харлааны база
ей школазының 70 харлааны
кожууннун, суурларның төөгүзүн
лээн тураскаалдар, Тан-ды
нуң школаларын алдын медаль-
оосканнар, Тывада арга-арыг
тап турар чаңгыс-ла херээжен
Тан-ды кожуунда дээш оон-даа
үлдери «Тываның төөгүзү»
ртемденнер, чогаалчыларның
н номнарындан Тан-ды кожуун
он уктуг улустарның дугайында
чүүлдерин чаңгыс номда чыып
бооп турар.

ы үеде аныктар, харын-даа
и берген назылыг кижилер
нуң төөгүзүн орта билбес бооп
Бо ном аныктарга, школачы-
аза оларның башкыларынга,
тека ажилдакчыларынга дуза
деп бодаар мен. Ынчангаш бо
үндүрери чугула.

умнуң дузазы-биле Кочетов
ынга башкылап тургаш, төөгүде
спорт залды кылып алдывыс.
азы-биле шыырак спортчулар
лар, хурежир оолдар суур-
үп турарлар. Чижек кылдыр
иңер. Артыш Александрович
ссияның спорт мастери атты
үрешке Тан-ды кожуундан бир
үүседип алды.

аның чогаалчылар, композитор-
аразынга Суг-Бажы, Тан-ды
дугайында ыры мөөрейин-даа,
т чаңгыс чер-чурттуувус Бол-
Дадар-оолович Оюннуң чырык
тураскааткан республика чер-

гелиг ыры мөөрейин база эрттирдивис.
Суг-Бажы, Тан-ды кожуун дугайында
ырылар чыындызын парлап үндүрүп
алдывыс. Болдукпан Оюн аттыг Куль-
тура одаа 2016 чылдың түңнели-биле
республикада клубтар аразынга бир-
ги черни алгаш, 100 муң рубль-биле
шаңнаткан. Ылаңгыя башкы Валентина
Васильевна Ондар, ыраажы Алим Алек-
сеевич Оюн дээн ышкаш оон-даа өске
талантылыг аныяк-өскеннер көстүп
келгени бистерге чоргааранчыг.

Спорт талазы-биле алырга, чаңгыс
чер-чурттуулары республикага бол-
гаш Россияга, ССРЭ-ге ады алдаржаан
Валерий Маадыр-оолович Оюннуң база
Валерий Тайбынович Самбуу оларның
чырык аттарына тураскаадып, элээди
оолдар аразынга республика чергелиг
хостуг хүрешке маргылдааны-даа эрт-
тирип тур бис.

3 дакпыр дайын киржикчизи (деле-
гейниң 1-ги, хамааты база Ада-чурттуң
дайынының) С.К. Кочетовтуң, ТАРН-ның
тургузукчузу Оюн Күрсединиң, Тывада
эң бай, баштайгы сайгарлыкчы бейсе-
ноян Ажыкай Оюн оларның тураскаал-
дарын тургустувус. Тураскаалдарның
ачызында школачылар кожуунга болгаш
республика чергелиг эртем-практик-
тиг конференцияларга киржиپ турар
апарганнар. Чижээ, бо чылдың март
айда Кызыл хоорайга эрткен школа-
чылар аразынга «Келир үеже базым»
деп республика чергелиг эртем-прак-
тиктиг конференцияга Тан-дының Бай-
Хаак школазының 11 «а» класының
өөреникчизи Сырат Олег төөгүлүг
тураскаалдарның дугайында шинчи-
лел ажилын кылгаш, 2-ги черни алган.
Ол өөреникчиниң кожууннун адын эки
камгалап киришкени улуг чедишкени.

2016 чылдың декабрь айда Мину-
синск хоорайга болуп эрткен эртем-
практиктиг конференцияга Кочетов
суурда 60 маадыр аттыг музейниң сал-
быры (директору Владимир Сергеевич
Оюн) Сибирь девискээринге эң-не эки
музей дээш диплом-биле шаңнаткан.
Чоннуң дузазы-биле бо кылып турган
чүүлдеривис эки салдарлыг болганы
моон көскү, ажыктыг болуп турар.

Оон ыңай суурувуста амыдыралы
берге байдалда өг-бүлелер бар, олар-
ны база бодап турар мен. Кандыг-бир
арга-биле дуза кадыптарын бодап
чор мен. Амгы үеде бодум хуумда
өг-бүлөмден чылдың-на ындыг өг-
бүлелерде өөренип турар школачы-
ларга өөредилге чылында ай санында
1000 рубль-биле дузалажып тур бис.
Школада социал айтырыглар хары-
лап турар башкылар өөреникчилерни,
эвээш биче-даа болза, столоваяда чөм-
герип, хөмүрнү-даа садып берип турар.

Ынчангаш чаңгыс чер-чурттуула-
рым, силерниң-биле чүнү-даа кылып
шыдаар-дыр бис. Бо номну чырыкче
үндүрүп алырынга дузалажыптар
боор деп идегеп, бүзүрөп тур мен.
Чаңгыс-ла ном үндүрер эвес, 100 хире
экземплярны үндүрүп алырывыска,
чонувус-даа номчуур болгай. Номну
редакторлаар киж Тываның улустуң
чогаалчызы, Ю.Ш. Күнзегеш аттыг
ном үндүрер черниң кол редактору
Н.Ш. Куулар Тан-ды кожууннун үндезин
чурттакчыларынын, кожууннун бойдус-
байлаанын, казымал байлактарының
дугайында дээш оон-даа өске солун
чүүлдер чыгынган материалдарны
кирген, бир дугаар мындыг ном үн-
дүрер деп турарын онзалап демдег-
леди.

Бо номну шупту демнежи, дуза-
лажып тургаш, үндүрүп ап көрээлиңер
деп кайы-даа кожууннарда чурттап
турар оюн уктуг чаңгыс чер-чурттуула-
рывыстан дилээр-дир мен.

Сергей ОЮН.
Бай-Хаак суур.

Ажыл-ишчи кижилер

ШКОЛА ДООСКАШ, 50 ЧЫЛ
БОЛДУВУС

Тываның ыраккы кыдыг кы-
зыгаарында турар Тере-Хөл ко-
жуунну дүжүргеш, кожуун төвү
Чыргаландының бажыңнарын шы-
наада Хүнхүртүже көжүрүп, кол-
лективизацияны чоруткан соонда,
Кунгуртуг суурнуң таваан салып,
суму чагыргазының бажыңын, хлеб
быжырап пекарняны, дөрт чылдың
эге чада школазын тудуп, ажыглалга
кирген. Ооң соонда чылдарда школа
улам сайзырап, 7-8 чыл школазы кыл-
дыр өскен. А 1960 чылдарның ортаа
үезинде ону 10 чыл школазы кылдыр
эде тургускан.

1965 чылдың күзүнүнде школавыстың
ийи 8 класстарын каттыштыргаш, шупту 22
өөреникчини чаңгыс 9 класска өөредип эге-
лээн. Ол хевээр чаңгыс-классчылар болуп,
ийи чыл иштинде кады өөренидивис. А дараа-
зында 1966-67 өөредилге чылы бистиң са-
гыш-сеткиливиске кезээде уттундурбас бооп
артып каан. Чүл дээрге ол күзүн, сентябрь
1-де, школага чаа ажилдап келген орус,
тыва башкыларны школа директору Комбу
Норбуевич Салчак биске чыскаал мурнунга
таныштырган. Келген башкыларның бирээ-
зи Ольга Федоровна Солодкова физика,
астрономияны башкылавышаан, бистерниң,
онгу классчыларның удуртукчу башкывыс
болган. А арткаанары Татьяна Алексеевна
Жеребцова математика, Любовь Андреевна
Михеева орус дыл болгаш литература-
ны, Баяс Чунустарович Хомушку төөгүнү,
Маадыр Александрович Седип химияны
башкылаан. Школавыстың хоочун башкы-
ларындан Кувискаал Кунчунович Куулар,
Очур-оол Хопайевич Монгуш, аныяк башкы
Серенмаа Шулуюевна Хомушку болгаш
өскелер-даа бистерни, доозукчу класстың
өөреникчилерин, быжыг билиг-биле чөпсег-
лээр дээш, шудургу ажилдааннар.

Ол үеде, бистиң доозукчу класывыс
өөредилге, спортка болгаш хөй-ниити
ажылдарына кончуг идепкейжи турган. Кла-
зывыс башкызы Ольга Федоровна Тывага
келген баштайгы үелеринде бөдүүн малчын
чоннуң ажы-төлүн өөредип кижизидеринге
бергедээштинерге таваржып турганы чугаа-
жок. Школаның хоочун башкылары Очур-оол
Хопайевич Монгуш, Кувискаал Кунчунович
Куулар болгаш өскелер-даа аныяк башкы-
ларга доктаамал дузалажып, тыва чоннуң
культуразын, чаңчылдарын айтып берип,
өөреникчилери-биле чоокшулажып, харыл-
заа тудуп алырынга улуг үлүг-хуузуң кирип
турганнар.

Эң ылаңгыя идепкейжи хөй-ниитичи
пионер вожатый башкывыс Серенмаа Шу-
лууевна Хомушку Россияның төмө областа-
рындан келген орус херээжен башкыларны
дагдынып алгаш, оларның чурттап турар
бажыңыга үргүлчү барып, баштайгы үеде
бажың ажылынга дузалажып, от-көзүн
салып берип, аш-чөмүн кылчып, көдээ
чоннуң амыдырал-чуртталга байдалда-
рынга чаңчыктырып, дыштаныр хүннерде
кады кино, концерт көрүп дыштанып,
суурнуң чунар-бажыңыга чунуп, эдертип
алгаш садыглап, ном саңындан номнар
бижидип номчуп, канчап турбаан дээрл.
Школачыларның тимуржу командазы
келгеш, кыш таварыштыр башкыларның
одаар ыяжын чарып белеткээш, сери
адаанга чурум-чыскаалдыг чыгаш, чоок
кавы девискээрниң богун аштап-арыглап
бээр турганнар. Башкыларывыс ынчалдыр
чоорту көдээ амыдыралга чаңчыгып, чоннуң
ижинге өөренип, харын-даа тыва сөстөрүн
чугаалап, утказын билип турар апарганнар.

Класывыс удуртукчу башкызы Ольга
Солодкова бистиң-биле таныжып алган
баштайгы хүнүнден эгелээш, класста киж
бүрүзү-биле аңгы ажилдап, оларның аажы-
чаңын, сонугалдарын билип ап, ол бүгүнү
түңнел, каттыштырып, углап-баштап тур-

гаш, класстың
ниити тура-со-
руун, чүткүлүн
өөредилгеже,
эки түңнелдерни
чедип алырынче
углаан. Ынчал-
дыр 1967 чылда
Кунгуртуг орту-
мак школазының
бирги доозук-
чулары бооп,
суурнуң, орту-
мак школаның
төөгүзүңге арт-
кан бис.

Таптыг-ла 50 чыл бурунгаар школаны
кады дооскан эштеривистен 3 киж дээди
эртемниг башкылар, бир киж дээди эр-
темниг зоотехник болган. Тускай ортумак
эртем чедип алганнардан 6 киж көдээ
ажыл-агыйның тускай эртемниглери, 4-ү
— башкылар, 2-зи — эмчилер, 2 киж
Кызылдың уран чүүл училищезин дооскан,
2-зи — чолаачы, өске 2-зи тускай курстарга
ажылчын мергежилдерни чедип ап, көдээ
ажыл-агый бүдүрүлгезинге чедишкенин
ажылдап чорааннар.

Школа дооскан эштеривистиң аразы-
дан чеди киж Тыва Республиканың болгаш
Россия Федерациязының хүндүлүг аттарын
алган. Оларның чижээнге РФ-тиң улус
өөредилгезиниң тергенин Лориса Сергеев-
на Карманы, РФ-тиң улус өөредилгезиниң
хүндүлүг ажилдакчылары Юлия Кыргысов-
на Чигденни, Клара Шулуюевна Монгушту,
ТР-ниң кадык камгалаалының алдарлыг
ажылдакчызы Кызыл-оол Кенденевич
Кыргысты, Тыва Республиканың ЗАГС-тың
алдарлыг ажилдакчызы Майя Дмитриевна
Дечинни болгаш өскелерни-даа адап болур.
Бир эживис Вера Никитична Балган Эрзин
кожууннун «Мөрен» совхозунуң «Сыын-
Мыйыс» фермазынга кол зоотехник бооп
хөй чылдарда үре-түңнелдиг ажилдааш,
халас путевка-биле шаңнадып, 1990 чылда
Бүгү-эвилелдин көдээ ажил-агый делгел-
гезин көөр аас-кежиктиг болган. Сөөлүнде
бо чаңгыс-классчывыс совхоз директорлап
чорааш, хүндүлүг дыштанылгаже үнгөн.
Елизавета Коловна Данзыкай Кунгуртуг ор-
тумак школазынга эге класстар башкылап, а
Вера Кыргысовна Эренчин уруглар садынга
кижизидикчи башкылап, бүгү назынында
ажылдаан. Зоя Ивановна Базыраа — респуб-
ликада шыырак орус дыл башкыларының
бирээзи, Белек Кыргысович Санчы дооскан
школазынга физкультура башкылап, хөй-
хөй өөреникчилерни күш-культурага болгаш
спортка хандыкшылдыг кылдыр өөрөткен.

Бежен чылдар бурунгаар Кунгуртуг
ортумак школазының бир дугаар доозук-
чулары болуп, 22 чаңгыс классчы-биле
мен база кады доостум. Школа соонда
Кызылдың башкы институтун тыва болгаш
орус дылдарның башкызы калбак мерге-
жил-биле дооскаш, баштайгы күш-ажылчы
базымымны Кунгуртугга барып, төрөөн
школамга эгеледим. Ооң соонда чылдарда
амыдырал-чуртталгам аайы-биле Эрзин,
Тес-Хем, Чөөн-Хемчик кожууннарга шко-
ла директорлап, кожуун чагыргазының
өөредилге килдизин эргелекчилеп, инспек-
торлап ажилдааш, хүндүлүг дыштанылгаже
үнүп, амгы үеде Кызылда уругларымның
аразында уйнуктарым карактажып олур мен.
Өөм ээзиниң дуңмазының өскүс арткан 2
уруглары-биле кады 3 ажы-төлүвүстү, кызып
чорааш, өөредип, дээди эртем-билиг доосту-
руп каарывыска, 2013 чылда өг-бүлөвисти
«Ынакшыл болгаш шынчы чорук» деп ме-
даль-биле шаңнааны биске улуг чоргаарал
болган.

Клара МОНГУШ,
РФ-тиң улус өөредилгезиниң
хүндүлүг ажилдакчызы.

Сактыышкын

НОМ САҢЫНГА
ХҮНДУТКЕЛ-БИЛЕ

Шагда бир-ле номдан «Чурттап турар чуртталгавыс хуннериниң шуужуп эртип турары күскү теректерден бүрүлериң тоглап дүжүп турарыңдан безин дүрген ышкыш сагындырар ийин» деп номчааным одуругларны бо-ла сактып кээр мен.

Амыдырал эрегеңиң долгандыры дег төңчү чок. Теректерден дүшкен бүрүлериң орнунга чаа бүрүлөр частып үнүп, амылыг амытан кылган үүлөзин дамчыштыр катап дирлир. Улуг назылыг кижиги бүрүзү бо назынында кылып четтигипкен чүүлдерин таваар түңнөп, чагыг-сүмезин ажитөлүңгө бербишаан, чурттап эрткен үлериң сонургалдыг чаштарга чугаалап, келир үеде эки кижиги кылдыр төрүттүнер дээш белеткенип чоруур дээрзин шажынывыс өөрединден билип алдывыс.

Тываның ном саңнарында үе болгаш үежилериниң дугайын чырыдып бижээн номнар бар. Улуг эрге-дужаалга ажилдап чораан ат-алдарлыг билдингир кижилерниң ажилдары-биле чергелештир, боттарының хүлээнген ажилын арыг сеткили-биле кылбышаан, амыдырап-чурттап чораан бөдүүн мергежилдиг кижилерниң көрүжү-биле бижиттинген саазында чаңгыс арын сактыышкын безин алызы барып, чоннуң, чурттуң төөгүзүн билип алырыңа эвээш эвес салдарны чедирип болур.

Совет Тывага библиотека херээ чаа-ла эгелеп турган үлериңи чырыдып бижээн «Мөңгүн сөс» деп лириктиг тоожу бар. Ооң автору С.М. Георгиевская 2016 чылдың май айда 100 харлаан. Сусанна Михайловна 20 ажыг номнары чырыкче үндүрген дыка хөй тоожуларны, чечен чугааларны бижээн. Ленинградтың даштыкы дылдар институтунуң доозукчузу, дайын киржикчизи, журналист, очулдурукчу, орус совет чогаалчы. Тываның төп библиотекасынга база ажилдап турган. 1955 чылда «Мөңгүн сөстү» чамдык эгелери Москваның бир сеткүүлүгө парлаттынган соонда, чоннуң бедик үнелээшкинин барымдаалап, ном үндүрер черлер ону каш-даа катап парлап үндүргөн.

2000 чылдың эгезинде В.И. Ленин аттыг библиотеккага болган эртем-практиктиг конференция үезинде бир хоочун библиотека ажилдакчызы чанымга келгеш, «Бис аныяк тургаш, «Мөңгүн сөстү» улуг сонургал-биле номчуп, Тыва деп черге чедип көргөн болза, деп күзээр турган бис» дээн чугаазын дыңнаарымга, меңээ чоргааранчыг болган.

Кайгамчык чараш бойдуштуг тоолда дег Тоора-Хемде болгаш чайлагарда ном саңы-биле холбашкан бөдүүн чоннуң амыдыралын, бичии карыш-кактар бар-даа болза, каракка көстүп кээр кылдыр тода бижээн. «Мөңгүн сөстү» тыва дылга очулдургаш, номчукчуларга сонургадап номчуткан болза, деп бо-ла бодай бээр мен. Номда болушкуннар 50 чылдарның эгезин көргүскен. «Мөңгүн сөстү» номчуп оргаш, ол чылдарның төңчүзүндө Тожудан оранчок ырак Хемчик хемниң кыдыында улуг кара даглар эдээнде хөй эвес чурттакчылыг мээң бичии суурум Иймеге болуп турган болушкуннары сактып кээр мен. Сууржуң чаа амыдырал сайзырап, библиотека, эмнелге, клуб, школа, садыг шалыпкыны-биле туттунуп, ооң-биле чергелештир «эргиниң артыышкыны» согааш-бала, шууруун, дээрбе, деспи, тыва кавай болгаш өске-даа эдилелдерни узуткап турган үлериң. Мурнунда чылдарда кылып чорбааны чаа амыдыралдың ажилыңа өг-бүлө бүрүзүн чаңчыктырып, чон ногаа олуртуп, дагаалар азырап эгелээн. Дагаа чуургазын чыып алгаш,

бичии уруглар садыгдан номнар садып алып, клубка кино көөр турдувус.

Үжүк-бижикке өөредип каан эге класстарга башкым Маңмаа Лопсановна Монгуш бистиң суурга чаа ажитынган ном саңыңа ажилдай бээрге, доктаамал баар черивис ол апарган. Суурнуң улуг-бичии чону аңаа баргаш, солун-сеткүүл номчуур, кым каш ном номчааның, кандыг номда чүнү бижээнин сонургажып чугаалажыр турган. Ол чылдарда орус, совет, даштыкы болгаш совет эвилелиниң чоннарының чогаалдарын тыва дылче хөйү-биле очулдуруп турган. М. Горькийниң «Кижилер холунга чорааным», «Мээң университеттерим», А.Гайдарның «Тимур болгаш ооң командазы», «Ак-көк шаажаң», «Талыгыр чурттар», «Школа», Н.Носковтуң «Витя Малеев школада болгаш бажыңында», Л. Космодемьянскаяның «Зоя болгаш Шура дугайында тоожу», В. Арсеньевтиң «Дерсу Узала», Э.Войничиниң «Шаашкак», В. Короленинниң «Чер иштинин уруглары» дээш кандыг номнар турбаан дээр! Олар шупту караамга чуруттунуп көстүп кээр. Ында-хаа херээмге чыпшыр тудуп, база катап номчаан болза деп бо-ла бодай бээр мен. Маңмаа Лопсановна дужааган ном бүрүзүнүң утказын ыяап-ла чугааладыр, чамдык номнарга номчулга конференциялары эрттирер турган.

Бистиң суурнуң баштайгы библиотекары башкымга бир күзүн ужуражып чедип чорааш, эрткен үени сактып, элээн чугаалашкан мен. 80 хар чоокшулай берген-даа болза, шеврегин силии, угаанныг топтук көрүжү, чазык чараш хүлүмзүрүү хевээр. Бир магадап эскерген чүүлүм бажында көргөргөн дүктөргөн эвээжин, арнында дырышактар-даа чок болду. Иштики сагыш-сеткили чараш кижилер ынчаар артып каар турган боор. Каш чыл бурунгаар суурнуң ном саңыңа, хуу библиотекамдан белекке номнар чедирип чорааш киреримге, ном дээш сагыжы аарып чоруур, 40 хар үези ады, фамилиязы мээң-биле атташ аныяк кижиги ажилдай берген болду. Эккелген номнарымны хүлээп алган соонда, меңээ чугаазы мындыг болган: «Чамдык бажыңарга чеде бергеш, хөнек адаанда салып каан ном көргөш, ыглаксаам келир. Ном камнаваас халап болган улус-тур бис ийин».

70 чылдарда бүгү чурттуң библиотекка херээ төпчүтүнгөн система езугаар ажилдап эгелээн. Чадаананың район библиотекасынга ажилдай берген чылдарым ол үе-биле холбашкан. Көдээ суурларда ном саңнары салбырлар апарган. Чадаананың төпчүткен библиотекка системасы республикада эң-не улуг, 17 салбырлыг төп турган. Кызылдың библиотека коллекторундан келген ном бүрүзүн карточкаларга чаңгыс аай дүрүм езугаар долдургаш, салбырларже чедирер. Ол үеде кээп турган номнарының хөй кезии ниитилеп-политиктиг литература. Библиотеканың ажилын партия райкомунуң идеология харыылаар секретары (Д.Н. Ховалыг), районнуң культура килдизи, партия райкомунуң суртаал болгаш агитация килдизи (М. Хожуур-оол), комсомол райкому (В. Глухов, О. Марат-оол) доктаамал деткип, дузалажып турган. Музыка школазы, библиотека, культура килдизиниң комсомолчулары чаңгыс организация болгаш, идепкейливи аажок. Дружинниктер, сизген-ширбиил, белеткелинге киржир, кыштагда малчыннарың көржеңин коптарар. Ол чылдарда бир көскү кылып турган ажилывыс бирээзи Л.И. Брежневтиң трилогиязы «Малая земля», «Возрождение», «Целина» деп номнарга делгелгелер организастап, төгерик столдар эрттирер, пионер лагерлеринге, чайлагда малчыннарга, чер чарып

ажылдап турган механизаторларга чедип, ыткыр номчулгалар эрттирер турганывыс, ам бодаарга, бир янзы, солун. Ол үениң комсомолчулары демниг болгаш сонургалдыг ажилдап турган.

Районнуң төп библиотеканы удаанда салбырларже номнар чедирер автобустуг апарган бис. Районнуң ном саңнарының төпчүткен системаже шилчип турган берге үлериң Улан-Удэниң Культура институтунуң доозукчузу Нина Кыргысовна билдилии-биле удуртуп турган. Кижизиг болгаш топтуг-томаанныг бо удуртукчу кадрларынга дыка камныг, кичээңгейлиг эки эгелээшкиннерни кызып деткир турган. Нина Кыргысовнаның үезинде ортумак тускай эртемниг библиотекарлар колдуу шупту бот-өөредилге-биле дээди эртем чедип алган бис.

10 ажыг чылдар дургузунда аңаа кады ажилдап турганым Нина Семеновна Хабарова, Галина Анай-ооловна Ондар, Лидия Тимофеевна Тарасенко, Тамара Донгаковна Ондар ажилыңа харысалгалыг, көжээ, шупту тускай эртемниг библиотекарлар.

2007 чылда Москваның Пашков аттыг ном үндүрер черинге ном парладып алгаш, төлээр акшазыңа бергедей бергеш, Нина Кыргысовнаже долгантарымга, дораан 30 муң рубльди чорудуп берген. Ындыг чорук кижиге кайын уттундурар, катап-катап чугаалаксаам кээр. Өрөмни төлөвишаан, четтиргеним илередип, чаа номумга каш сөс бижип алгаш, Шагаан-Арыгга четкен мен. Чадаананың район библиотекасынга ажилдап турган чылдарывыс сактып, хондур чугаалашкаш, эртенінде чоруп турумда, менден мындыг дилег кылган. «Шарлотте Бронтеңиң «Джейн Эйр» деп номун кайыын-даа дилээш тыппадым, шыдаар болзунза, ол номну меңээ тып берем». Оон келгеш, Нина Кыргысовнаның дилээн кады ажилдап турганым уругларга чугаалап турган мен.

Элээн үе эрткенде Ч.Норбу болгаш Н. Очурнуң дузазы-биле номну тып алгаш, чедирер чадап турумда, Нина Кыргысовна чок апарган. Хомудаанымны деннээр сөстер тывылбас. Тывада библиотека херээниң талазы-биле Нина Кыргысовнага чедир ажилдаар, эртем-билии шыырак, угаанныг, кижизиг, кээргээчел, чымчак сеткилдиг удуртукчу библиотекарлар эвээш деп бодаар мен. 80 чылдарның төңчүзүндө Нина Кыргысовна бот-өөредилге-биле юридиктиг институтту чедишкенин доозуп алгаш, төрөөн чери Шагаан-Арыгже көже бергеш, судьялап ажилдай берген.

Бир катап 90 чылдарның ортузунда суурумче бар чорааш, орук ара Чадаананың төп библиотекасынга дүшү үезинде киреримге, танывазым 2 аныяк уруг турган. Эжик аксынга элээн туруп-туруп, ыт чок дедир үнгөш, аңаа ажилдап турган чылдарым, оглум сактып, орук дургаар ыглаан мен. Ол чылдарда декрет соонда ийи ай болгаш ажилче үнер турган. Чаш оглумну стеллажтар аразыңа сандайлар салгаш, удудуп кааш, ажилдап-даа турдум ийин.

1980 чылда Кызылга көжүп келгеш, 2015 чылга чедир төп библиотекаларга ажилдаан чылдарымда хөйүн көрүп, билип алган мен. Мергежил аайы-биле шинчилеп ажилы кылып өөрениринге, бергелерге чаңчыгып, моондактарга быжыгып өзериңе олар меңээ улуг салдарлыг болган. Тыва чуртумнуң ном саңнарынга, өөредилге-биле холбап тургаш, ажилдап каан амыр эвес 50 чылдарым доозулган. Бистиң ажилывыс үнөзүн эки билбес кижилерниң аңчыг чугаалары, шаптараазыннар, чидиргелер амыдыралга мени кижизидип чораан өөредилгиги шылгалдалар болган дээрзин ам билип чор мен.

Удавас бистиң чурттуң Библиотека болгаш библиотекарлар хуну. Эштеримге байырлал таварыштыр кадыкшылды, узун назынны, чазык чараш хүлүмзүрүгнү, чедишкениннери күзедим.

Зоя МОНГУШ,
библиотекар.

Төөгүнүң арыннарыңдан

СТАЛИН БОЛГА
АМГЫ ҮЕ

1956 чылдың февраль 25-те, Кремльдин ордунга Коммунистг партияның ХХ элчеглиг съездизиниң сөөлгү хунунда ТК-ның бирги секретары Никита Хрущев кылган. Хөй санныг репрессияларга, дайын чылында бистиң шериглерниң аштырырыңа, хөй кижиги чидиргилгиги болганыңа, акт буруудаттыргаш, кара-бачыңа, шөлүлгө болган кижилерниң, оларның чоок кижиги түрег-човулаңыңа Сталин буруулуг дээр келчи Никита Хрущев дорт чугаалаан. Хү киржикчилериниң бирээзиниң сактыышы «Сээк ужуп эртерге, залга дыңналы берги жым турган...» дээн. Үш чыл бурунгаар бүтү ыы-сыы-биле үдеп каан, дириг тургаш-ла бу берген, бүгү чуртту болгаш даштыкы чур ажыы-биле чугаалаарга, «сиринейнип» ордур быжыдыр тудуп алган Баштыңчы өлүп ооң чырык адын канчап карартып диттиги Чоннуң баштыңчызы Сталинниң ажил-хергалап, буруу шапкан илеткелди далаш-биле чылдагааны чүдөл?

ЧЫЛДАГААННАРЫ...

Төөгү шинчээчилериниң хөй кезии эрэг дээш демисел кол чылдагаан болган деп дээр. Сталин өлгөн соонда, чурттуң башка чажыт албанның удуртукчузу Лаврентий Берия холунга арткан. Сталин лагерлери дег ГУЛАГ-тардан Берияның дужаалы-биле кет таварышканнары үндүрүп эгелээн. Каш ай кенде, Н.С. Хрущевтун айтыышкыны-биле Берия ооң алды чоок эштерин меге буруудадышы чыгааш, адып каапкан.

Никита Сергеевичден аңгыда, чурттуң албан-дужаалынче өске кордакчылар бел турган — Георгий Маленков, Вячеслав Молотов, Лазарь Каганович, Клим Ворошилов. Б дайзыннарының чажыт хөдөлгилериниң Хрущев оларга удур ажылгааш, чонга удур Ста коргунчуг үүлгедиглериниң шынчы дузалап турганнар деп буруудаткан.

Мурнаан кижиниң чолу, соңнаанының дээн ышкыш, Никита Сергеевич шын-меген жалааш, бүгү бурууну чок Сталинниң кырыңа каапкан бир чылдагааны, ооң бодунуң-на «билек чедир» ханга борашкан турганын чылдарны ханныг репрессияларыңа Хрущев киржилгелиг турган дээрзин документилер ба турар. Москваның СЭКП хооркомунуң бирги тары тургаш, 50 муң кижини «чоннуң дайзы» дээш репрессияларга таварыштырган. «Чурттуң найысылалы-дыр, көргүзүлгелер талас Калуга азы Рязаньдан чыдып каарга кайы» — деп, ол НКВД удуртукчуларыңдан негеп турган.

1938 чылда Никита Сергеевичини Украина ажилдаары-биле чоруткан. Кыска үе дургузуп республиканың чазааның, СЭКП Төп Комитетиниң обком, райкомнарың удуртукчуларың хоругдаткан. Хрущевка удур террористиниң организастаан деп каразыттырган чүс-чүс лерни боолап каапкан. Ол үеде Хрущев Ста «Украинадан ай санында репрессияга онаар» 17-18 муң кижиниң даңзызын чорударымга, М чүглө 2-3 муң кижиге хамаарыштыр чөпш бээр-дир. Хемчээң алырын диледим. Силерге Хрущев» деп бижээн. «Чоннуң дайзыннары» адып-боолаар улустуң даңзызын удаа-дараа дуп туруп бээрге, Сталин ону: «Оожургап кайлай!» — деп, соксадып турган чери бар. Ыңа Хрущев дарга Украинага 1938 -1940 чылдары муң 565 кижини ханныг репрессияга таварыштыр чамдап Хрущевтун Сталинге удур илеткелин бодун алдарын көдүрер дээн аргазы-дыр деп санаан.

Галина МАСПЫК

(Парлаага материалдарын ажалда)

(Уланчылыг).

ДЕЛЕГЕЙ ЧЕРГЕЛИГ МАРГЫЛДАА

Тыва Республиканың хол
бүгүнүң Федерациязының
убуго дээш 4 дугаар чыл
таштыр эртип турар де-
гей чергелиг маргылдаа
ерткен дыштаныр хүннерде
Ызылда Херел аттыг спорт
алынга болуп эрткен. Ук
маргылдааның оюннарын
өөр дээш келген улус зал
болган.

о удаада хол бөмбүүнүн
ылдаазынга киржири-би-
урят, Хакас, Тыва, Алтай
убликаларның, Красноярск
ның, Кемерово, Иркутск
старның болгаш Кыргыз
убликаның шилиндек ко-

мандалары келген. Моолдун хол бөмбүкчүлери кээр деп тургаш, чөптүг чылдагааннар-биле киришпейн барганнар.

Үш хүн үргүлчүлөп келген маргылдааларың түннелинде чартык түннел оюннарыже эр командалардан Бурят, Тыва Республикаларының, Иркутск область биле Красноярск крайның командалары үнүп келгеш, шаңналдыг черлер дэзш бот-боттарының аразында ойнаанар.

Бо солун ужуражылгаларга Иркутск областан келген шилиндек команданың кежигүннери чаңгыс-даа командага үттүр.

байн, бирги черни бүзүрелдиңбиле эзлээннер. Ол команданың ойнакчыларының ортумақ дуртсыны 1 метр 85 сантиметрден 2 метр ажа дүжүп турар. Ынчангаш олар халдап тургаш, күштүг кагылары, блок салырының талазы-биле бедик мергежилдин оюн үезинде көргүстүлөр.

Бурятияның Улан-Удэ хоорайдан келген хол бөмбүчүлери – ийиги, бистиң республиканың шилиндек командазының оолдары үшкү шаңналдыг черге төлептиг болганнар. Тываның командазындан Аяс Намдак, Адыгжы Куулар, Аюш Хумбун, Уран Шитиков, Сергек Сат. Арты

Эрулустун аразынга 3-күшәналдыг чер-
гө төлептиг болган Тыва Республиканың
шилдиндек командазынын кежигүннери.

Хөрээжэн хол бөмбүкчүлөрний аразыга 2-ги, 3-кү шаңналдыг черлер дээш ойнап турар Тываның 1-ги бол-
гаш 2-ги командаларының кижигүннери.

Шивит-оол болгаш өскелер-даа
багай эвес оюнну көргүстүлөр.

Херээжен хол бөмбүкчүлө-
рининг аразыга Бурятиядан
келген шилиндек команданың
кежигүннери делегей чергелиг
маргылдааның тулган чемпиону
атка төлөттиг болдулар. Олар
шөлгө үнүп келгеш, бир дем-
ниг, бот-боттарын эки билчирин
көргүзүп тургаш, өске коман-
далардан артык күштүүн бадыт-
кадылар.

Тыва Республика ук маргылдаага ийи команданы кириштирген. Ийиги, үшкү шаңналдыг черлер дээш Тываның 1 дугаар

командазы-биле ийиги коман-
дазының хол бөмбүкчүлери ой-
нааннар. Оларның аразынга бол-
ган солун оюнун түңгели 3:1 бо-
луп, Тываның 1-ги командазының
тиилелге-биле төнгөн.

Хол бөмбүүнө делегей чергелиг маргылдааның шаңналдары арбын болган. Тиелекчи команданың шаңналы 200 муң рубль. Ийиги черлерни алган командалар 100-100 муң рубльдербиле шаңнаткан. Үшкү черниң шаңналы 50-50 муң рубль.

Владимир ЧАДАМБА.

Авторнуң тырттырган
чүруктары.

Тывада эм-дом шынарлары-биле
агай, чедери дыка берге, тоол-
макта дег чараш Тожу кожууннун
хискээринде турар Изиг-Суг (Чой-
даа дижир) аржаанынче чоруур
органымга аажок өөрдүм.

жыралдыг өг-бүлө Виктор, Елена
арның Моол таварып чоруур деп
фин изии-биле деткип, дуржулгалыг
ы Максим Чамыяң-биле 7 айның 18-
ылдан УАЗ машиналыг үнүптүвүс.
чурттуг, арыг моолдаар Максим
чывыстың ачызында Моолдун
суурларындан машинавыска кы-
ар материалдар, аржаанга херек
райаан садып ал чордувүс.

гып чыдар Хубсугул хөлдү оранчок
н көрүп кагдывыс. Хөлдүң бажын-
тык ортулукка чедир халдып орда,
өнмес-батпас-ла чүве. Хубсугул
ың Ханх суурда кызыгаар зоназынга
иске, буряттар, орустар, моолдар
жижи бажы кизирт. Даштыкы пас-
р, чүүк хынап турда, 5 шак ажыг
мыс.

Гүн-Тайгада Барлыкче Тоолайлыг
киир агып чыдары дег, Иргит
чара аккан черин, Ока хемни тава-
Бурятияның эң ырак суурларының
Орликче чоруп ор бис. Орликте
урай бурят чон чурттап турар.
Виктор Оюннарның Орликте бурят
удаев Николай Шултымич Изиг-
аржаанчылар чедирип чорупкан,
айы эмчиде чыдар боорга, суурже
Ока хемниң эринге «Найырла-
чорукчулар» аттыг аяңга кезээ
таш, чашка өткен идик-хевивисти
алдывис.

Уурус Будаев кел сала, бистин авысты бажыңың хериминге
 груп кааш, «Урал» машиназы-биле
 аазаже, Намзырай күдээзинге чот
 акташ, чедирип чорупту. Дыка-даа
 эерт оруктап, каш хемни кежиң
 даң бажында баазага келгеш,
 дыр удуй бердивис. Даарта эртен
 чүгүвүстү чүдүрүпкеш, 4 кижича
 вис ааттыг Изиг-Сугже чоруптувус.
 ик тайга-тандылар-биле хүрээ-
 чойган, пөш колдаан, хая-даш
 дан аржааннары дамдылап азы
 ан аккан соок, чылбай, өй-тап,

Кижин болгаш бойдус

ИЗИГ-СУГ АРЖААНЫНГА

изиг аржааннарлыг оңгачаларлыг, чүгле
Тывада, Россияда звес, даштыкыда бе-
зин сураглыг апар чыдар, бойдустан боду
бүткен болбаазын эм-дом шынарлыг Изиг-
Суг аржааны бо-ла болгай. Маңаа тынарга,
агаарның арын, пөшсүр, чойганзын!
Кижиниң амыдыралы бойдус-биле тудуш
болганда, аңаа арыг агар, байлак бой-
дус чугула херек. Оларның дузазы-биле
кижилер каң-кадык, бай-шыырак чурттап
чоруур. Бистиң ада-өгбелеривистиң
бойдус-биле хини тудуш, эскериичел,
хумагалыг чурттап чораанының ачызында
Тывамда мындыг онзагай ховар аржаан
барынга өөрүп четтиргенивис илереди-
ринден аңгыда ону камгалап кадагалаар
үжүрлүг бис.

Аыш-чемивис дээжизин, ак сүдүвүстү өргүп, саң салып, кадак-чаламаларыбыс баглап, эки күзээшкиннерлиг йөрээлдерни кылып, аржааныбыска мөгөйгөш, өй-тап аржаанныг чунар-бажыңга чунуп алды-выс. Эртемден Кара-кыс Аракчааның шинчилээш, кайда, кандыг аржаан чүгө дузалаарын, составында чүлөр барын температуразын, кайы хире өйлөп ижерин азы оңгачага орарын айтып каан бижимелдер-биле таныжып, соок, чылбай аржааннардан эгелеп алгаш, чоорту изиг аржааннарже кирер деп дугуруштувус. Бо бүгүну сагывас болза, амы-тынындан чарлып болур таварылгалар (көңүс аныяк эг-бүлө ийи кижиге 2005 чылда) турган.

Челипкенде турбас, шаапканда шаа төнмөс, шааладыр аккан шапкын хемни чадаг улус кежер көвүрүгжүгөштөп, чүрек баш, карак, боостaa аржааннарынче чедип келдивис. Карак аржаанынга чоокшулап кээримге, хая-даштан каш дамды чартык минута хире болгаш-ла оожум дамдылап тур. Үш дугаар кээп турар Елена Санааның сүмези-биле дамды дужунга өрү көрүп чыдыптарымга, бир кижн тап-тыг дамдылаткан дег, карактарымче 2-3 дамды дамдылаптарга, туруп келдим. Каш хондур ынчаар дамдыладып чоруп турарымга, көөрүм экижээн, карак шил чок номчул турар апардым. «Сүтсүг» деп

адаар аржаан, шүмү боду куу дой сайлыг болганындан чүве ийикпе, шынап-ла, сүт-даа ышкаш ак-куузумаар, боралдыр өңнүг, кезек-кезек болгаш-ла «был-былыр» диген хейлер кижини адаандан өрү таптыы кончуг чиңней каап турар. Изиг-даа звес, соок-даа звес, өй-тап бо аржаанга чиңнедип олургаш, арнынчы өкпө-куу, кидирээш элезиннелчек дой-биле баштай чаап алгаш, кургай бээри билек, чуп каап-каш, оон чудук адаанда элгеп каан дег хоюг куу дойну холдапкаш, арның, мойнун, холдарың чаапкаш, 5-7 минута болгаш чупкаш, кежиң суйбаарыңга, хоюг деп чүвезин канчаар ону. Садыгга аар өртектик косметиканың-даа херээ чок. Бедик дагдан саарылган ужар-шуралгак дег «Чалыы назын» дижир соок аржаан сени шоргаан дыңзыг-дыңзыг каш улдагылаптарга, харыксыраан даамчыргай организмде бир-ле көстүг кезээңни чүшкүрүпкөн дег, сергедиптер күчү-күштүг чорду. Ижин-баарны аржаанын ижерге, баштайгы 1-2 хүн куду олуртур. Боостaa, думчук аржааннары-биле тунук боостaa, думчуумну чайып турарымга, чайгаар-ла ажыттынып, думаам, чөдүлүм чиде берди. Ыстап-саргып чораан чүстөр, оорга, моюн, дурт-сын чүстөр аржаанынга кирген соонда, ыстап аарыры чидип, ээлгири кончуг алаарын эскердим. Бүдүн организмни быжыктырар изиг аржаанга кезээликтей кирип алырыңга, дораан чылыгып, таалааныңдан тамчыктыг уйгуң төктүп-ле кээр. Хүндүскү үеде ол изиг аржаанчы кирерге, хан базыышкыны улгады бээр, ынчангаш аңаа чүггө кезээ кирип түрдүвүс.

Тожу кожууннуң девискээринде турар
бо аржаанга Иркутск, Улан-Удэ, Ново-
сибирск, Красноярскиден келген бурят,
орус оматтыг кижилер, тожужулар колдуу
дыштанып турар болду.

Эң-не солун кижі – Тожунуң Адыр-Кежигден ивижи Раиса Бараан. Ооң адазы, ат-сурагы аңчы Дамчыыргай Хөөргеевич Бараан «Тайганың эззи» деп номда бижит-тингени таварылга звес. Ада-иези угундан сурагы ивижилер. Раиса 15 ивизин му-

нупкаш, аржаанга ажы-төлү, ха-дуңмазы-
биле кады келди. Ооң ол ивилериниң
каратары дозураңнаан, даваннары
дазыраан, чаражын! Бистиң майгынывыс
чанынга олар кээп чыдып алырга, чааш
деп чүвезин!

«Өдүгөн тайга чурттуу-ла мен, өвзэнчи сиген чыттыг-ла мен...» деп шаандакы тыва улустун аялгасы-биле Раиса ырлавы-шаан, какпакты канчаар кылырын таныш-тырды. Бир кил бирги сорттун далганынга бир улуг шопулак ишти чем содазын кагаш, холуштур былгааш, чылбай суг кудупкаш, шуптузун катый тудуптар. Аастыг пашка (аргалыг болза шой пашка) туткан далганынның ортузун үттээш, өй-тап отка бир талазын чартык шак, оон аңдара каапкаш, өске талазын база 30 минута быжыраар. Эскен паштын аксын дуглавас. Какпакты соой бээрге чиир. Изии-биле кезер болзунза хей, чиглеп каар.

Бо хире солун амьдырал-чуртталгалыг хоочун ивижи Раиса Бараанга каңдег кадыкшылды, чедишкиннерни күзет кагдым. Раиса, Анатолий Барааннарның соон салгаар ортун уруу Чинчиге чоргаарландым. 15 ивизиниң баштыңын мунупкаш, Раиса ажы-төлүн арты-иштинге ушкарыпкаш, авааңгыр, ажил-ишчи аныяк ивижилери-биле тоолзуг Тожузунче чоруурунга белеткени берди. Дистиниш-тир чыскаалган чараш чары-ивилерлиг зрес-кежээ ивижилер-биле «Келир чылын ужурашкыже!» — деп чылыы-биле байырлаштыкчыс.

Хая-даштың аразындан сыстып үнгөн
Кайгамчыктыг эм-дом болган
Изиг-Суумну,

Чойган, пөшсүг, эмзиг,
арыг агаарың-даа
Сорук кирип, сергедип кээр
күчүлүг сен!

Ала-чайгаар чаяаттыңан бойдус
байлаан:

Аң-балык, тоорук, кат-чимис,
аржааннарын,
Амылыгга аас-кежикти, кадыкшылды
Авыралдаан болганда, бис камгалаалы!

Зоя ДОНГАК,
Россияның чогаалчылар
эвилелинің кежигүнү.

Кандыг-даа ажил ону кылып турар кижиден хамааржыр.

Бо чугаамны бадыткаары-биле Тестин бир дугаар киномеханиги, чонда «Дагба механик» деп аттыг, Берт-Даг суурга чонга «дириг-чурукту» көргүзүп, «каратавакты» (радиону) ыттадып, Тес-Хемге болгаш Эрзинге киночеткилерин удуртуп, О-Шынааның Культура бажыңыга республиканың киночеткилери дүшкүже чедир механиктел ажилдаан Дагба Намчылович Чамзырайның дугайында «Терең суглуг Теректиг-Хем» деп номумда бижээн-даа болзумза, маңаа, бо чүүлүмге, ол хоочун коммунисттиң амыдыралындан бир солун таварылганы кирип көрейин. Бо удаада ол кино дугайында эвес.

Кожуунуң суур бүрүзүндө ханы каскан кудуктар бар. Оларны ээлеп, ажилдадып, чурттакчыларны суг-биле үзүктөл чок хандылары — суму чагыргаларының чугула сорулгаларының бирээзи боор чүве-ле болгай.

Ол ажил суурларда багай тургустунган. Суглап алыр дээш, улус кээрге, кудук ээн, шоочалап каан, а доскаарда суг чок болур. Суглаан улус кудуктуң ээзин бажыңындан чалап эккеп алыр азы моторну боттары ажилдаткаш, сугну аксып алгаш, өртөк-даа төлөвөс. Ынчап тургаш, суг сордурар насосту бо-ла өрттедип алган болур, а оң өрттээ совет үеде безин талыгыр турду, кол-ла берге чүве — ол аажок тывылбас турган,

Чагаалар аразындан

ХООЧУН КОММУНИСТИҢ ҮЛЕГЕРИ

дефицит! Ам болза амыр ышкыжыл, садыгларда кандыызы-даа бар, чүгле хей акша херек. Оон кээп кудук ээлери бажыңнар кезип, чурттакчылардан суг өрттээ негеп чоруп бээр, чүге дизе оларның шалыңы оон үнөр болгай. Ынчангаш шалың эвээш, харын-даа чок болур, оон уржуундан бо ажилга улус ызырымас чүве.

Чеже-даа рынок үези келген болза, кудукка доктаамал олуруп алгаш, сугну улуска аядып бергеш, оон өрттээп олурар кижилерни кожуунуң кудуктарына тургузуп чадашкан бис.

Чүгле О-Шынаа суур мону кылып шыдаан. Чүге дээр, аас-кежик бооп, О-Шынаа суму чагыргазы хоочун киномеханик Дагба Чамзырайның уруу, күдээзи Мира, Владимир оларга суур адаанда, контора чанында кудукту ээледип каан.

Олар база-ла баштайгы үеде, үстүндө чугаалааным ышкыжыл, ажилдап турда, хоочун удуртукчу ону көрүп оргаш, (ынчан ол пенсияда орган) шыдашпайн, боду баштааш, ол уруглары-биле кудуктуң шалазын бетоннааш, ишти-даштын малгаштааш, агартыр чугайлааш, кудук ээзи иштинге олуруп алгаш, улуска сугну аядып берип, ажын-чемин кылып чивишаан, ажилдап

хүнзээр кылдыр чурумчуткан.

Сонгаар хоорайларга чоруурга, орус херээженнер уруглары-биле хей-ниитиниң ындыг черлеринде ажилдап олурар боор ийик, туалеттерде безин. А тывалар кайда ынчап чораан боор? Дагба Намчыловичиниң ачызында О-Шынаада ындыг апарган. Ол кудуктуң иштиниң арыгы-шевери чуртталга бажыңы-биле демей. Ажилдакчызы иштинде олуруп алган, чурттакчыларга сугну аксып бергеш, оон өрттээп ол турар кожуунда кара чаңгыс кудук бо болган. Кудуктуң эдилели-даа, сумунуң бюджетинче суг өрттээ дээш акшаның кирери-даа экижээн, насос өрттенген деп чүве-даа дыңналбас болган. А эң-не эки чүве — кудук ээзи шалыңын ол турар апарган, ам артында оозу көскүзү-биле өскөн. Бис кожуунуң өске суурларындан суму даргаларын, депутаттары бо үлеерлиг кудукту көөрү-биле чедирип турдус. Оон уламындан районга «Дагба Намчыловичиниң кудуу» дижип турар апарган.

Элээн каш чылдар эрткенде, Дагба Намчылович амыдыралының аайы-биле Кызылче чурттап чоруй баарга, ол кудукка өске улус ажилдааш, кудуктуң ажилы каттап-ла эргидеги байдалынче кире берген...

Ажылынга бедик харыыса кижиниң үлегери бо-дур. Чүгле быжылгаан ажылынга эвес, а ажилга, ажи-төлүнгө, чонунга белгиделиг. Совет үениң кижилери эки шынары ол.

Дагба Намчылович суурну сумунуң-даа бүгү-ле ажилдарын идепкейлиг киржир, аныктары сүмезин берген чоруур, чаңгыс-да эрттирбес, четпестерни ыяап-ла дарга-бошкалардан ону эдерин Суурнуң чидиг айтырыгларын ол удуртулгазынга чедир тургузар, ша бедик хамааты туруштук кижик чор.

Ол хүндүлүг хоочуну-вустун аравыста чогу кончук хараадан О-Шынаа улусун дыңнаарымга, «Дагба кудуу» дижип чугаалажып Оон-даа артык хүннүң-не аастан «Дагба Намчыловичиниң кудуу» болгай. «Эки кылган ажил — эл алдар» дээрши шын.

Мен бодаарымга, аныктар уламчылап, оран-чуртунуң, элиниң, чоок кижилериниң, чер-чурттугларының дугайы-лун чүүлдерни бижиб турар бол О-Шынаада ындыг кижилер хей.

Кара-оол Л. совет, партия органна болгаш көдээ ажил-агыйның х.

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

«СоңгаЭжикМашина» АКЦИЯ!

Кол шаңнал – АВТОМОБИЛЬ

1. 10 муң рубльден өрү өртөктөгү бир-ле чүведен садып ал

2. amp17.ru сайтка бүртүкчедип ал

3. Автомобиль болгаш өске-даа шаңналдарны алыр арганы ал

«СоңгаЭжикМашина» акцияның организатору хууда сайгарлыкчы А.А. Бузмаков. Акцияны эрттирериниң үе-хуусаазы 2017 чылдың март 10-дан декабрь 15-ке чедир. Акцияның дугайында, ону эрттирер дүрүмнениң, белектер санының, оларны алыр чериниң, үе-хуусаазының болгаш чурумунуң дугайында тодаргай медээлерни amp17.ru сайтыдан көрүп ал болур. Акцияның кыска негелделерин 8(39422) 2-30-62 телефон дамчыштыр айтырып болур.

Адреси: Кызыл хоорай, Оюн Күрседи кудумчузу, бажың 151.
Тел.: 8(39422)2-30-62, 8905-920-48-48.

- Окна ПВХ;
- Алюминиевые двери;
- Остекление балконов, лоджий;
- Фасадное остекление;
- Жалюзи, рольставни;
- Автоматические гаражные секционные ворота;
- Межкомнатные и стальные двери;
- Натяжные потолки;
- Лестницы;
- Торговое и холодильное оборудование;
- Шкафы-купе.

сайт: amp17.ru

КУШ ЧОК ДЕП САНААР
Чаа-Хөл ортумак школазын 2004 чылда дооскан Адыгжы Мергенович КЕНДЕННИҢ адынга тывыскан Б 1252556 дугаарлыг аттестаттың читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

Өл ааржы (божа) хүлээп ап тур бис.
Харылзажыр тел:
8-923-385-4535.

солунуң сайтызы://shyn.ru

электроннуң почтазы: shyntuva@mail.ru shyntuva@yandex.ru

Неделяның тиражи: 14686 экз. Үндүрүлгениң тиражи: 486

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ:
Тыва Республиканың
Информатизация болгаш харылзаа
ямазы.

Кол редактор
А.С. ШОЮН

Редакцияның болгаш үндүрүкчүнүн
адреси: 667000, Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор А.С. Шююн — 2-01-35.
Кол редакторнуң оралакчызы — 2-17-91.
Секретарь А. А. Эртин — 2-30-69; тел/факс (394-22) 2-30-69.
Бухгалтерия, реклама, чарлал килдизи (Н.Б.-Б. Оюн, А.А. Лагбы) — 2-18-10.
РЕДАКЦИЯНЫҢ КИЛДИСТЕРИ:
Нитилен-политиктиг (редактору Ш.М. Суван, корр. С.Ө. Ооржак).
Экономика, үлетпур болгаш көдээ ажил-агый (редактору Д.С. Монгуш, корр. С.А. Даргын-оол).
Социал айтырыглар (редактору Н.С. Эрзеп, корр. Ш.Н. Ховалыг).
Культура, чогаал, медээлер база спорт килдизи (редактору А.Н. Соян, корр. Э.Н. Кол).
Очулга (редактору Д.И. Чыдым, очулдурукчу А.К. Ооржак).
Фотокорреспондент В.Ф. Чадамба.
Солун чыскаакчылары С.Н. Монгуш, А.К. Ооржак.
Корректорлар А.Ч. Чамзырын, Ч.Н. Мачык.
Нити телефон — 2-30-69. Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонне долгаар.

Расч. счет № 40603810900004000277
Корр. счет № 30101810500000000735
БИК 049304735 ИНН 1701008465
КПП 170101001
ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва»
г. Кызыл.

Харылзаа, информация технология-
лары болгаш массалыг коммуникация-
лар адырынга хайгаарал талазы-биле
Федералдыг албанчы Тыва Республика
талазы-биле эргелели «Шын» солуну
2012 чылдың декабрь 3-те бүртүкчү.
Херечилдин дугаары — ПИ № ТУ17-
00068.

Солуну «Тываполиграф» ААН-ге парлан
(Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко, 1).
Солунда парлаттыг материалдарын
торларының бодалдары редакцияның туруш
дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннар
өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш
боттары харылаар.

Чагыдылга индекс: хуу кижилерге — 11530.
организацияларга — 31730
Солун неделяда үш каттап үнөр.
Хемчээли 3 парлаар ама.
Номери парлаггаже дугааганы.
график езугаар — 21.00, херек кырында — 12.00

АК-ЛА ЧЕМНИГ «АРЖААН» БУДУРЛУГ

Аржаан аттыг будурлгениң
Ак-ла чеми арбын, элбек:
Кефир, творог, сметана, сүт
Кедергей-ле чаагай, тодуг.

Өртөктери улуг эвес,
Өргүн чонга таарымчалыг.
«Сайзыралда», ТВЦ-де (№30 салбырда)
Садып турар, далажыңар!

Аккыр сүттен кылган чемнер
Аалыңарга албан турзун,
Үнген-кирген чонуңарга
Үргүлчү-ле салып чоргар.